

म. ग्रं. सं. ठाणे

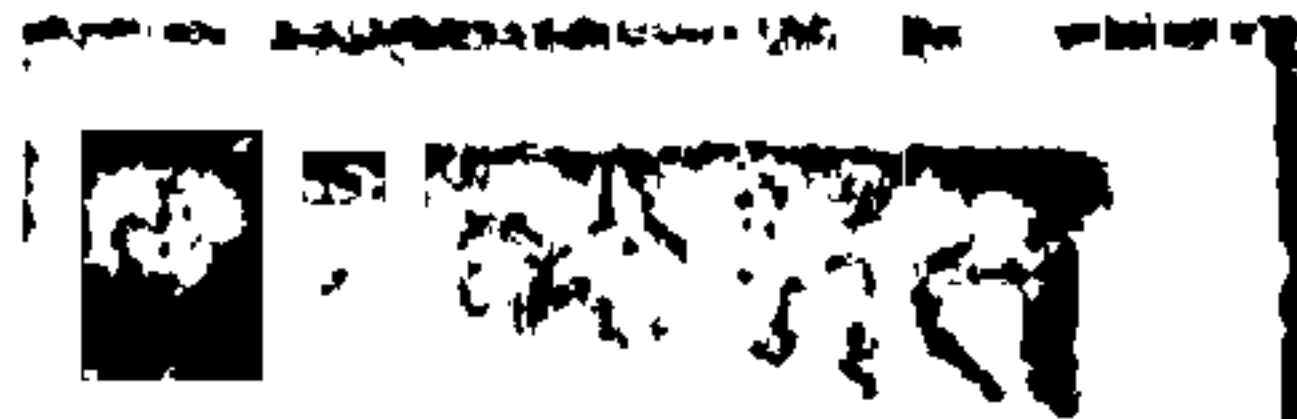
विषय

सं. नं.

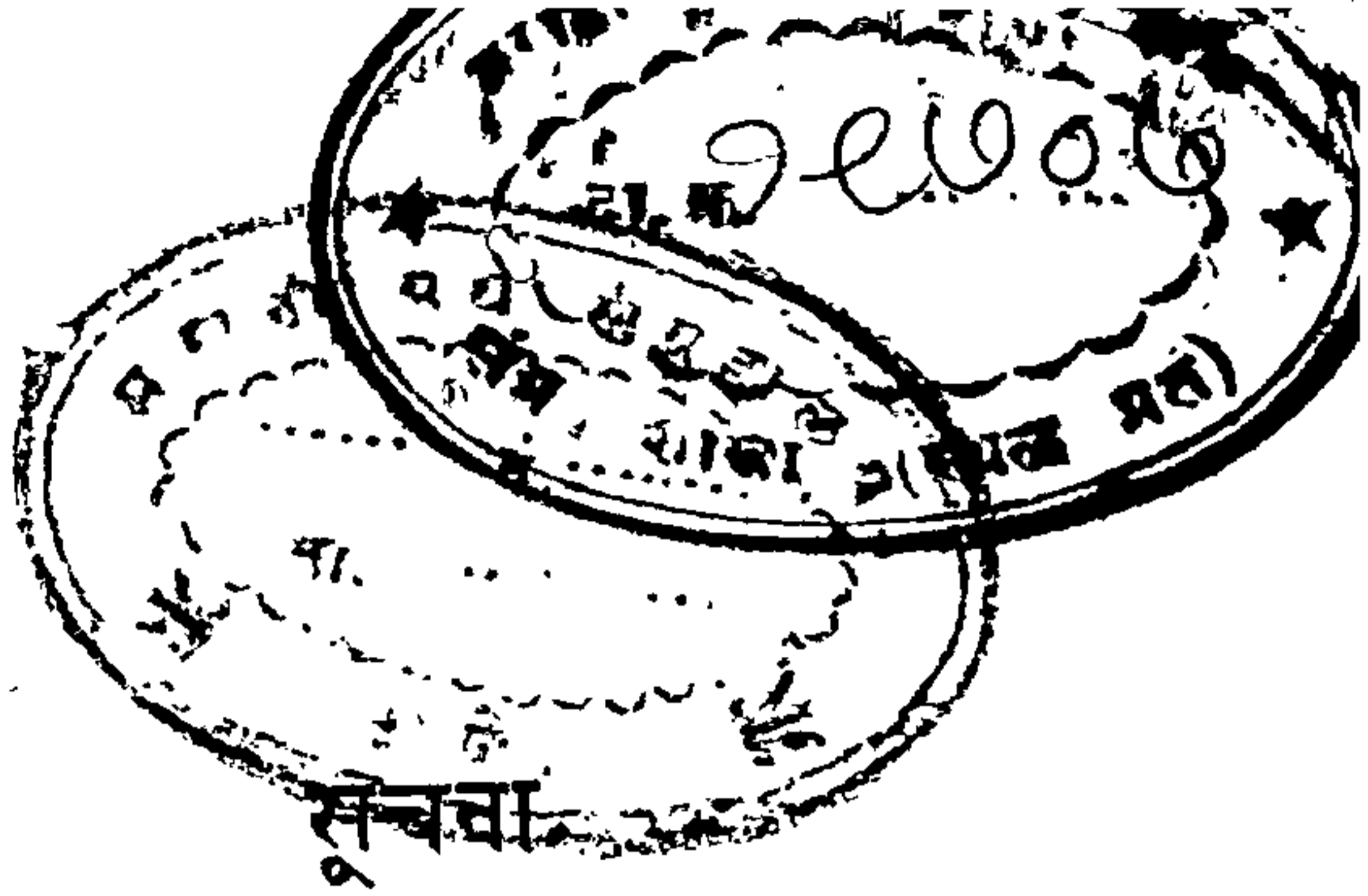
REFBK-0019707

REFBK-0019707

विश्वविद्यालय इकाईकल.

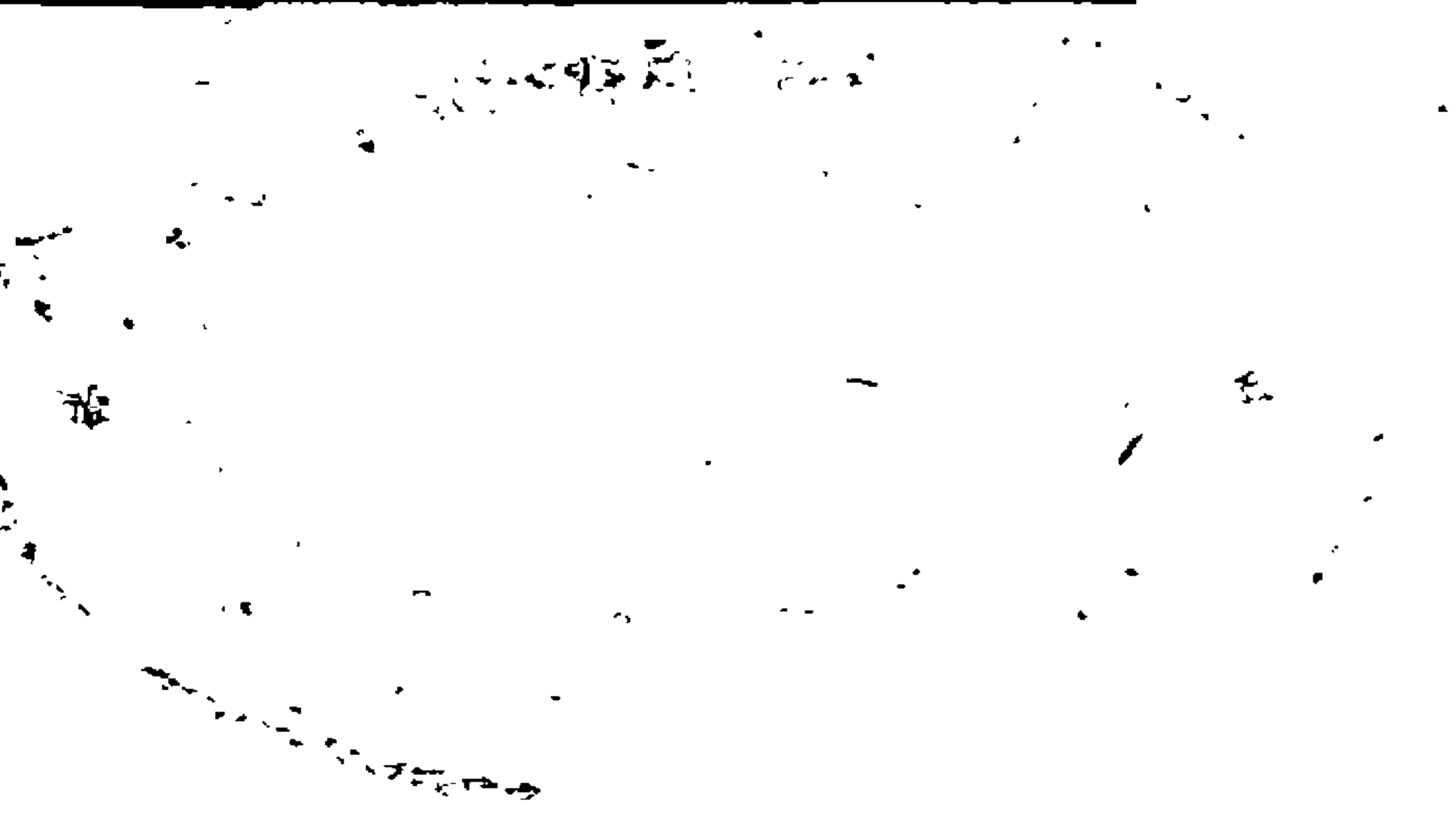

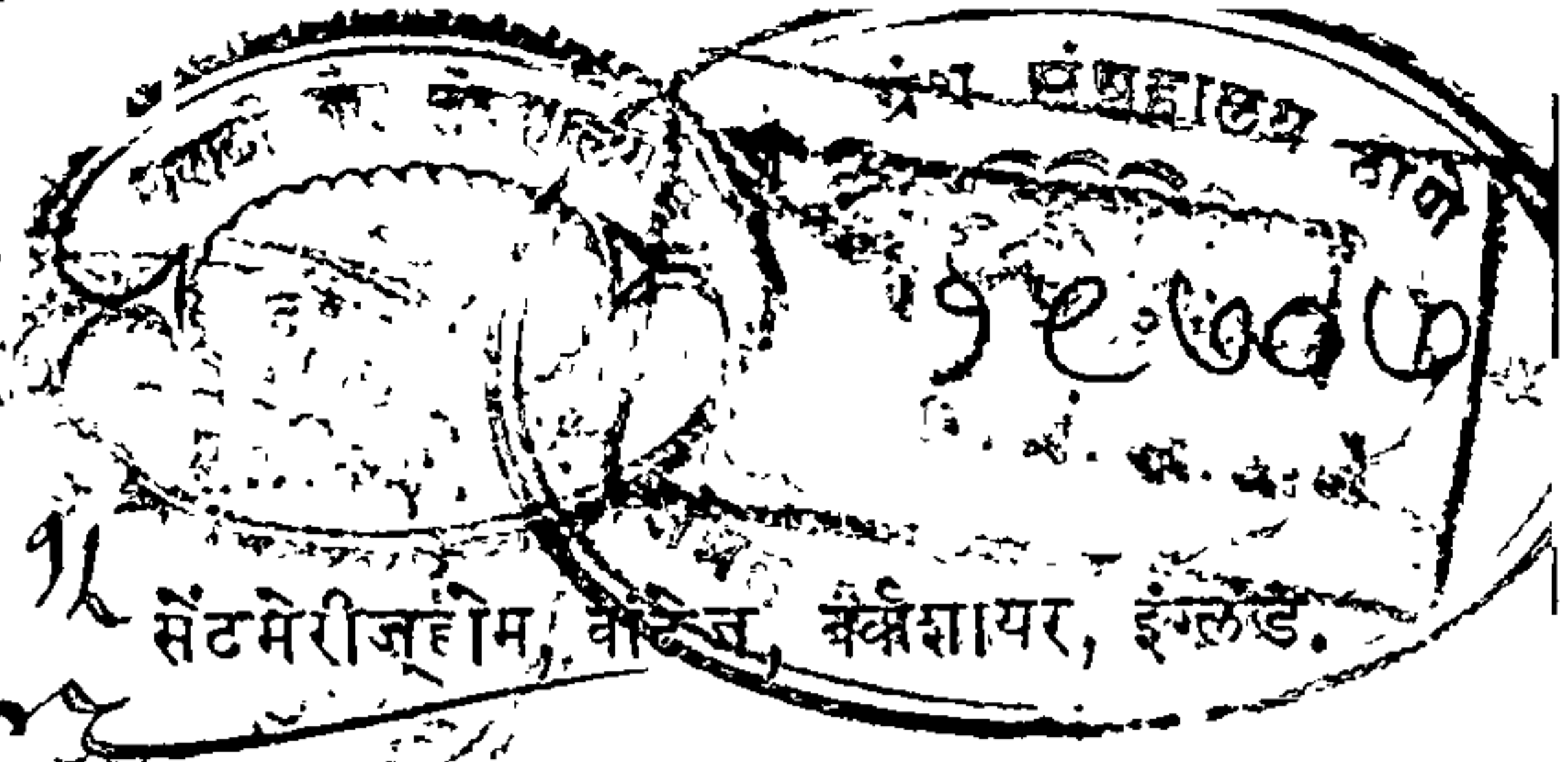
ही हकीकत पंडिताबाई ह्यांनी एथील आपल्या एका मित्रास लिहून कळविली ती त्याणे पंडिताबाईंच्या परवानगीने पुस्तकरूपाने छापिली आहे. ह्या पुस्तकाचा छापण्याचा खर्च भागून कांही पैसा राहिल्यास तो पंडिताबाईंच्या विद्याभ्यासाच्या साहाय्यार्थ त्यांजकडे पाठवावा असा त्याचा निश्चय आहे. याकारितां बाईंच्या सर्व हितचिंतकांकडून ह्या पुस्तकास आश्रय मिळेल अशी त्यास पूर्ण आशा आहे.

REFBK-0019707

REFBK-0019707

सं. सं. ११

सेंट मेरीज होम, वेस्टमिड, बर्कशायर, इंग्लंड.

प्रियबांधव,

काल दोनप्रेहरीं आपलें पत्र पोहोचलें. पत्र पहातांच मनाची कशी स्थिति झाली हें मीं लिहून कळविण्यास असमर्थ आहे. ही माझ्या मनाची स्थिति माझ्यासारखें जें कोणी दीर्घप्रवासी आणि स्वजनांपासून चिरवियुक्त मनुष्य असेल त्याच्याच ध्यानांत येण्याजोगी आहे; दुसऱ्या कोणासही हिचा अनुभव होणार नाही. कारण ज्याला कधीं कांटा बोंचलेला नाही त्याला कांटा बोंचल्यानें काय होतें हें कसें कळणार? परंतु मला वाटतें कीं माझ्यासारखें सुखी मनुष्यही या जगांत फार कमी असेल. कारण मला जितकें सुखाचें स्वरूप समजतें तितकें दुसऱ्याला समजत नाही असें मला वाटतें. (त्यावरून मला तुम्ही अभिमानिनी समजूं नका). कारण ज्या मनुष्यानें पुष्कळ दुःखें पाहिले. लीं असतात त्यालाच सुखाची किंमत काय ती समजत असते. ज्यानें सुखांतच दिवस घालविले त्याला सुख काय तें नीः कळत नाही. मीं आजन्म वनवासिनी आहे आणि पुष्कळ दुःखें ही पाहिलीं आहेत ह्मणून मला थोडेंसें सुख झालें तरी त्याचा पूर्ण अनुभव घेण्याची शक्ति देवानें दिली आहे. कोणीही आपल्यास दुःख किंवा विपत्ति असावी असें इच्छित नाही हें खरें, पण माझी गोष्ट तशी नाही. एकदां पांडवांच्या मातुश्रीनें जसें ह्मटलें होतें तसें मीं ईश्वराला ह्मणतें " विपदः संतु नः

शश्वत् तत्र तत्र जगत्पते !” ह्यणजे हे जगत्पते ! तू मला सर्वदां व सर्व स्थळीं विपत्तींतच ठेव. कारण मला यांतच सुख आहे.

आपल्याला असें वाटेल ही एवढी प्रस्तावना कशाची ? ही प्रस्तावना एका नाटकाची आहे, या नाटकाचा एक अंक आपल्या सुबोधपत्रिकेंत आला आहे. * दुसरा अंक तसाच राहिला आहे. † तो आतांच प्रसिद्ध होईलसें वाटत नाहीं. पुढें एकाद्या वेळीं होईल. हा तिसरा अंक आहे. त्याचीच ही प्रस्तावना. हा अंक सुमारे ७५ वर्षे पर्यंत संपावयाचा नाहीं असें माझे अनुमान आहे; परंतु मनुष्याचें अनुमान सर्वकाळीं खरेंच ठरतें असें नाहीं. ईश्वरेच्छा काय असेल ती खरी.

मनुष्यजीवन हें एक नाटक आहे आणि हेंच खरें नाटक. नाटकगृहांत जीं नाटके करतात तीं सोंगेंच होत. त्यांच्यांत खरेपणा कांहीं नसतो. ज्यांस नाटके पहाण्याची फार आवड आहे, त्यांनीं आपापलीं जीवनरूपी नाटके पाहावीं अशी त्यांस माझी शिफारस आहे. खऱ्या गोष्टींचा अनुभव नसला तर नुसतीं सोंगें पाहून कांहीं फळ नाहीं. आणि जर तो असेल तर सोंगें पहाण्याचीही कांहीं आवश्यकता नाहीं.

मीं तुह्यांस सुमारे एक वर्षापूर्वी कळविलें होतें कीं, कांहीं दिवसांनीं माझा युरोपांत प्रवास करण्याचा विचार आहे. त्या-

* पंडिताबाईचें जन्मचरित्र मागें सुबोधपत्रिकेंत छापलें होतें.

† त्यांच्या ह्या देशांतिल प्रवासाची हकीकत.

प्रमाणें गेल्या एप्रिल महिन्याच्या विसाव्या तारखेस सायं-
काळीं सुमारे ४ वाजतां मीं मुंबईहून " बुखारा " नांवाच्या
आगबोटींतून इंग्लंडाकडे रवाना झालें हें तुझाला माहितच आहे.
माझें या वेळेस इकडे येणें हें मोठें साहस किंवा (तुमच्या मते)
मोठ्या चुकीचें आहे. तुम्हीं त्याचीं पुष्कळ कारणें दाखविलींत
आणि एका पक्षां तीं ह्मणजे खोटीं आहेत असें नाहीं.
तरी कित्येक लोकांनीं गैरसमजुतीमुळे किंवा आपल्या
प्रकृती. प्रमाणें माझ्या इकडे येण्याचे उद्देश नानातऱ्हे-
चे कल्पून घेतले, ही गोष्ट खरोखरच मोठी दुःखास्पद आहे.
असो. माझ्या मित्रमंडळीच्या सांगण्यावरून ह्मणा किंवा स-
वड नव्हती ह्मणून ह्मणा एकदां माझा वेत रहित झाल्या-
सारखा झाला होता. परंतु तो अगदीं अनिश्चित होता.
तसें होण्याचें कारण एवढेंच कीं या नवीन देशांत कोठेंही
ओळख नसून इकडे आल्यावर मी राहावें कोठें याची व्यव-
स्था होण्यापूर्वीं एकदम आपला देश सोडण्याचें मला बरें
वाटलें नाहीं. मीं इकडे येण्याच्या पूर्वीं माझ्या कित्येक मि-
त्रमंडळीच्या द्वारे या देशांत कोठें तरी माझी राहाण्याची
सोय होईल किंवा नाहीं याबद्दल शोध करविला होता. त्या-
वरून असें समजलें कीं जाण्यायेण्याचें भाडें शिवायकरून
सुमारे ४६०० रूपये हातांत असले तर सुमारे दोन वर्षे एक
मनुष्य या देशांत राहूं शकेल. मीं तर जाणूनबुजून ल-
क्ष्मीची कन्या आणि माझें नांव सुद्धां रमा ! मग

काय पुसतां ! चिंतामणि मझा भाऊ ! मला कशाचीच उणीव नाही ! फक्त एकाच गोष्टीची काय ती उणीव !! अशा स्थितींत इंग्लंडांत प्रवास करणें माझ्यापक्षीं केवळ आकाशपुष्पवत् आहे असें मला वाटलें. तरी मीं प्रयत्नांत कांहीं कसर केली नाही. पुण्यांत असतां कांहीं प्रसंगानें माझा आणि सेंट मेरीज् होम् मधील सिस्टर सुपीरिअर* हिचा परिचय झाला होता त्याचप्रमाणें आणखीही कित्येक युरोपियन स्त्रियांशीं माझा बराच स्नेह जमलेला होता, ह्मणून मीं त्यांच्याजवळही सदरहू शोध केला. त्यांपैकीं कितीएकींनीं अगदीं निराशा केली. कितीएक ह्मणाल्या, तुम्हीं क्रिश्चन असतां तर कांहीं सोय झाली असती. कोणी ह्मणाल्या, आमच्या एथें अगोदर उमेदवारी करा, पुढें पहातां येईल. एका बाईनें लंडनहून मला लिहून कळविलें कीं तुम्हीं एकटीच (मुलीला हिंदुस्थानांत ठेऊन) साहा महिन्यांकरितां इकडे या. पुढें तुमची कांहीं एथें रहाण्याची तजवीज झाली तर बरेंच आहे नाही तर परत जाल. परंतु तसें करणें अशक्य होतें. त्यांत मुख्य दोन अडचणी होत्या. पहिली, दोन वर्षांच्या बाबाला सोडून इतक्या दूर येणें; आणि दुसरी, केवळ साहा महिन्यांकरितां

* ख्रिस्ती लोकांच्या एका पंथांत स्त्रिया व पुरुष आजन्म अविवाहित राहून धर्म प्रचाराचें काम करितात. ह्यांतील स्त्रियांस सिस्टर्स (बहिणी) असें ह्मणतात. एका मठांत जितक्या सिस्टर्स रहातात त्यांत एक मुख्य असते तिला सुपीरिअर ह्मणजे प्रमुख असें ह्मणतात.

इकडे येऊन “न धड गाढव न धड ब्रह्मचारी” या ह्यणी-प्रमाणें होणें. कांहीं दिवसांनीं सदरहू सिस्टर सुपीरियरकडून मला निरोप कळला कीं एथें आलें असतां त्यांच्या ज्या पुष्कळ सिस्टर्स हिंदुस्थानांत जाणार आहेत त्यांस मराठी शिकण्याची जरूरी असून तें काम जर मीं पतकरिलें तर त्या माझा खर्च (खाण्यापिण्याचा) चालविलील आणि मला इंग्रजी शिक्षणही देतील. एक सिस्टर कांहीं दिवसां पूर्वी हिंदुस्थानांतून हवा बदलण्याकरितां आली होती ती माझी परिचित असून तिला माझी बरीच माहिती होती. सिस्टर सुपीरियरनें असें सुचविल्यावर मीं त्यांस सांगून पाठविलें कीं, त्यांनीं जो माझा खर्च चालविण्याचा पतकर घेतला तो निःस्वार्थ असावा. (ह्यणजे पुढें मला आभारी करून क्रिश्चन करण्याच्या आशेनें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या मतलबानें असूं नये.) तरच मीं त्यांच्या मंडळीपाशीं रहाण्यास जाईन, नाहीपेक्षां जाणार नाहीं. हें माझे ह्यणणें त्यांनीं कबूल केल्यावर माझे या देशांत राहाण्याचें ठिकाण निश्चित करून मी इकडे येण्याची तयारी केली. असो. आतां या देशांत आतांच आलें पाहिजे असें मला वाटण्याचीं कारणें आणि माझ्या हितेच्छु मित्र-मंडळींस मीं आतांच न यावें असें वाटण्याचीं कारणें यांचा विचार करूं. माझ्या मताच्या विरुद्ध जीं कांहीं कारणें माझ्या मित्रांनीं दाखविलीं त्यांपैकीं मुख्य अर्शाः—

१ प्रकृतीची अशक्तता आणि मुलगी लहान आहे. (हे सर्वांत सवळ).

२ इंग्रजी बोलतां येत नाहीं.

३ मी इकडे निघून आल्यावर आर्यमहिलासमाज वगैरे निद्रा घेऊं लागतील.

४ ख्रिश्चन लोकांच्या सहवासांत राहाणें बरोबर नाहीं.

५ इंग्लंडासारख्या चैनबाजीच्या मुलखांत या तरुण वयांत येणें बरोबर नाहीं.

६ या देशाची मला माहिती नसून इकडे पुष्कळ लबाड लोकांपासून मला अपाय होण्याची भीति आहे.

७ इंग्लंडांत गेल्यावर तिकडच्या वैभवानें डोळे दिपून जातील आणि मग स्वदेशप्रीति अगदीं रहाणार नाहीं.

८ एका गृहस्थांनीं तर मला असें सुचविलें कीं " अहो, इंग्लंडांत मिसेस फासेट, मिस् म्यानिंग सारख्या विद्वान बायांसमोर जाऊन तुम्हीं काय बोलणार? तुम्हाला इंग्रजी पुरतें समजत सुद्धां नाहीं ! "

९ दुसऱ्या एका गृहस्थांनीं ह्मटलें— " अहो, तुम्हीं इंग्लंडांत जाऊन जीं जीं ठिकाणें पाहाल त्यांचा इतिहास तुम्हाला माहित नसला तर त्या पाहाण्यापासून काय फळ होणार? लंडनमध्ये एके ठिकाणीं ' क्लिओपाट्राज्नीडल् ' नांवाचा खांब

आहे तो पाहिलात तर तुम्हाला काय समजणार !* अशाप्रकारच्या पुष्कळ गाष्टी तेथे तुमच्या पाहाण्यांत येतील. ह्मणून तुम्हां आधीं सगळे इतिहास पाठ करा. आणखी असें कीं तुमचें वय अद्यापि लहान आहे. वयोवृद्ध झालें ह्मणजे मनुष्यांत पुष्कळ वजन येतें. तुम्हां आणखी दाहा बारा वर्षांनीं तिकडे जा. ”

१० कोणी असें ह्मटलें कीं “ तुमचा वैद्यकी शिकण्याचा इरादा आहे तर तुम्हां एथें एक दोन परीक्षा पास केल्या पाहिजेत. एथें निदान चार वर्षे राहून चांगला अभ्यास करून म्याट्रिक्युलेशन परीक्षा पास झालां ह्मणजे मग जा. ” कोणाच्या मनाचा तर असा समज झाला कीं माझ्या स्वदेशीय मित्रांवर माझा अगदीं विश्वास नसून माझा काय तो भरंवसा सर्व मिशनरी लोकांवरच आहे. इत्यादि.

यावरून माझे इकडे येणें माझ्यावांचून बहुधा कोणासही सयुक्तिक किंवा बरें वाटलें नाहीं हें स्पष्टच आहे. बरें तर मग मला कां इकडे यावेसें वाटावे ? सदरहू कारणें दाखविणाऱ्या मोठ्या

* रोमचा कान्सल अथवा बादशाहा आंठनी याची बायको क्रियोपाट्टा हिच्या स्मरणार्थ हा खांब उभारलेला होता आणि आडे, तो इजिप्त देशात होता परंतु इंग्रजांची आणि तुर्कांची लढाई झाली तेव्हां इंग्रजांचा जय झाला याच्या स्मरणार्थ तो खांब तेथून उचलून इंग्रजांनीं लंडनमध्ये आणून टेम्स नदीच्या किनाऱ्यावर उभा केला आहे. लंडनमध्ये ढगा दिवशीं मी पाहोचलें त्याच दिवशीं—गाडीत बसून बिराडीं जातांना—मला त्या खांबाचें दर्शन झाले, तेव्हा मला वरच्या गोष्टीची आठवण झाली.

मोठ्या विद्वानांपेक्षा माझी बुद्धि अधिक होती असे नाही. परंतु प्रत्येक मनुष्याचा असा स्वभाव असतो की त्याला त्याने काय करावे आणि काय न करावे याचे चांगले ज्ञान आहे असे वाटते. (आणि ते असतेही. उदाहरणार्थ जेव्हा पाप किंवा पुण्य कर्मांत मनुष्य प्रवृत्त होते त्यावेळेस चांगले कोणते आणि वाईट कोणते हे त्याचा विवेक त्याला सांगत असतो हे सर्वास माहीत आहे. परंतु सर्वच मनुष्ये आपल्या विवेकाला अनुसरून कृत्ये करतात असे नाही.) मीही मनुष्यजातीच्या बाहेर नाही, तेव्हा मलाही तसे वाटणे हे स्वाभाविकच आहे. लोकांच्या मताविरुद्ध माझी जीं मते पडलीं त्यांचीं कारणे अशीं:—

१ माझी प्रकृति असावी तशी सशक्त नाही तरी ही माझी अशक्तता कांहीं रोगमूलक नव्हे. कांहीं कारणावरून गेल्या वर्षी याच दिवसांमध्ये मी एका वृद्ध आणि अनुभवी युरोपियन (सिव्हिल सर्जन) डॉक्टरास आपली प्रकृति दाखविली होती. त्यानें अगदीं निश्चयाने सांगितले होते कीं माझ्या शरीरांत कोणत्याही प्रकारचा रोग नसून प्रकृति फार सुदृढ आहे. अशी सुदृढ प्रकृति फारशी लोकांची नसते. याचे कारण माझ्या शरीरातील रक्तमज्जादिक पदार्थांचा अकालीं आणि अतिशयित व्यय झालेला नाही. आणि आज सुमारे ८ वर्षांपासून सतत प्रवासांत माझे आयुष्य गेले असून शेकडो ठिकाणचे हवापाणी माझ्या प्रकृतीला मानवले आहे. आणि सुमारे

२००० मैल कांहीं एक वाहन नसतां पायांनींच प्रवास केल्यानें शीतोष्णसहिष्णुताही माझ्या अंगीं आहे. सतत मित-भोजन आणि मितोचार असल्यानें सहसा रोग होण्याचें भय नाहीं. हिमाळयासारख्या थंड (जेथें बर्फ पडतें) जाग्याची हवा मला मानव ि होती तेव्हां इंग्लंडातील थंड हवा माझ्या प्रकृतीस अपाय करील असें वाटण्यास कांहीं आधार नाहीं. आतां मुलीची लहान आहे आणि तिच्या प्रकृतीला समुद्रातील आणि एथील हवा मानवेल किंवा नाही, हा प्रश्न राहिला. मुलीची आई सहा महिन्यांची (तान्हे लेंकरूं) होती तेव्हांच तिचीं आईबापें तिला एका वेताच्या पेटाच्यांत घालून गड्याच्या डोक्यावर देऊन प्रवासास निघालीं ! तेव्हांपासून आजपर्यंत तिच्या कपाळचा प्रवास चुकला नाही. ह्मणून तिची प्रकृति घराच्या सांठलींत असणाऱ्या सुखसंवर्द्धित नाजूक वायांसारखी नाजूक झाली नाही, तेव्हां तिच्या मुलीची प्रकृति नाजूक कोठून होणार ? बरें, मुलीच्या तिच्या आईनें “ भुईवर ठेविली तर मुंगी चावेल आणि अधांतरीं ठेविली तर कावळ नेईल ” अशी आशंका करून अगदीं नाजूकपणानें वाढविली आहे असेंही नाही. मुलीचें वय आठ महिन्यांचेंही पुरतें झालें नव्हतें तेव्हांच तिची आई तिला घेऊन ऐन उन्हाळ्यामध्ये हिंदुस्थानाच्या एका कंपनीवरून दुसऱ्या कंपनीपर्यंत (काचाराहून मद्रास आणि तेथून पुणें मुंबई वगैरे) प्रवास करून आली आहे. या प्रवासांत मुलीच्या प्रकृतीचा

बराच परिचय झाला आहे त्यावरून तिला एथील हवा मान-
वणार नाही असें मला वाटलें नाहीं.

२ मी हिंदुस्थानांच्या पुष्कळ देशांत फिरलें त्या देशांतील
भाषा मला कशा त्या स्वर्गां सुद्धां माहित नव्हत्या. त्यांची मा-
हिती नव्हती तरी त्या त्या देशांमधून मला कोणत्याही गो-
ष्टींची अडचण सोसावी लागली नाहीं. त्या देशांत कांहीं
दिवस राहिल्या नंतर चोहोंकडे एकच भाषा ऐकूं येऊं ला-
गल्यानें ती शिकण्याचा प्रयत्न करतांच ती मला बोलतां,
लिहितां आणि वाचतां येऊं लागली. तशीच इंग्रजी भाषा
मला येणार नाहीं ह्यागून कशावरून ? आतां ती भाषा आम-
च्या मुलखा निराळी आहे हें खरें, तरी पहा, मूल जन्मास
येतें तेव्हां त्याला सर्वच भाषा मुलखा निराळ्या असतात.
परंतु लोकांचें बोलणें ऐकून आणि पाहून त्याला भाषा येऊं
लागते. इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासांत मी अगदीं तांहे बाल
आहें असें समजा. इतर मुलें जशीं बोलण्यास शिकतात तशी
मीही शिकेन. आतांच मला या देशांत आल्याबरोबर मोठीं
मोठीं व्याख्यानं द्यावयाचीं आहेत असें नाहीं मी जाणून
बुजून शिकण्याकरितांच या देशांत येणार होतें. तेव्हां मला ही
भाषा येत नाहीं ह्यागून माझी कोणती मोठी अब्रू जाणार
होती ?

३ आर्यमहिलासमाज ह्याणजे एके ठिकाणीं आहे असें
नाहीं. आणि तो जितक्या ठिकाणीं आहे तितक्या ठिकाणीं

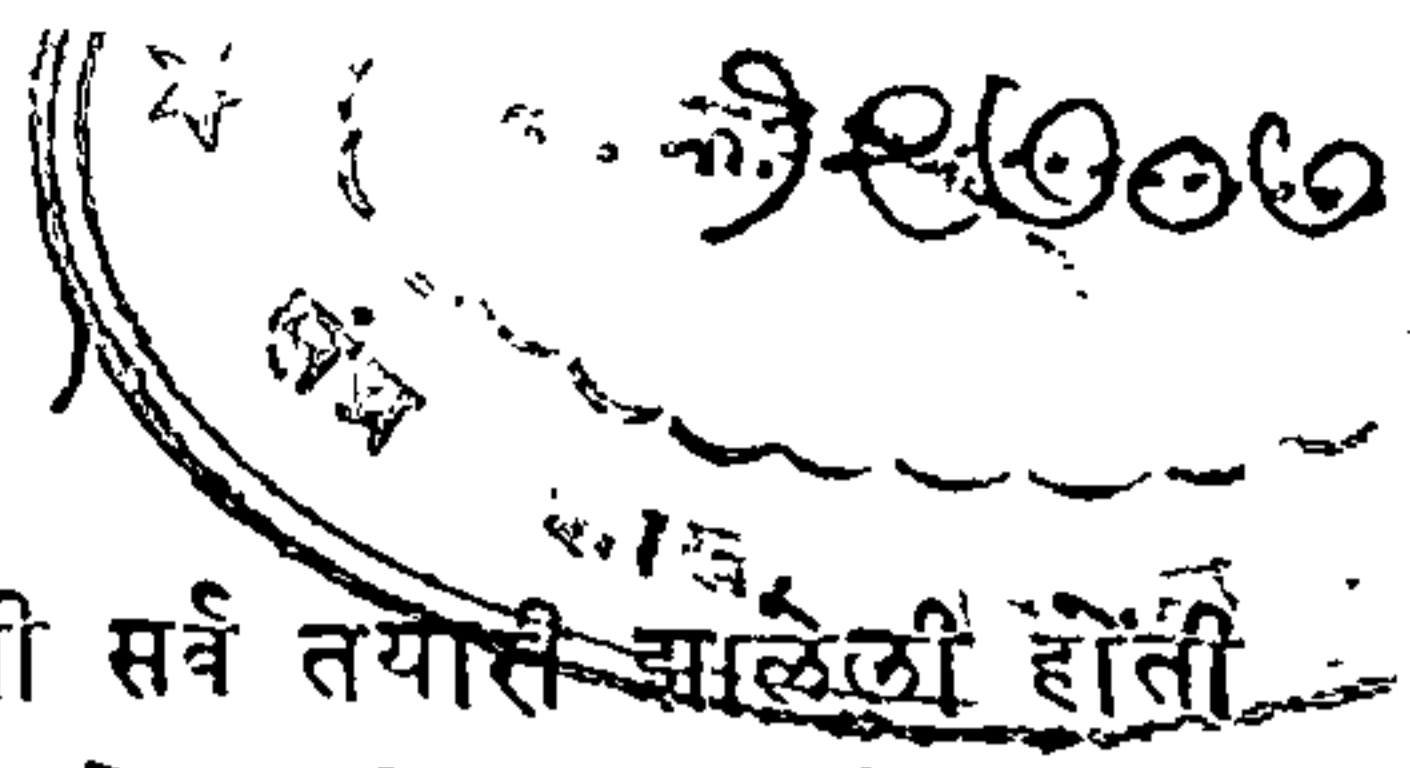

19

माझा राहण्याचा संभव नाही. कारण मला कुठणासारखा पुष्कळ रूपे घेऊन सर्व ठिकाणी राहतां येत नाही. समाज स्थापन करण्यास लोकांपाशी विनात करणं हे माझे काम आहे परंतु तो चालू करणं आणि त्याचा ~~कारण~~ प्रत्येक सभासदाचें काम आहे, तें माझ्या हातीं नाही. जेथें सदरहू समाज चालविण्यासारखे लोक असतील तेथें तो मी हिंदुस्थानांत नसलें तरी चालेल. आणि जेथें तसे लोक नाहीत तेथें एक सोडून हजार रमावाई असल्या तरी तो चालावयाचा नाही. उदाहरणार्थ अहमदनगरांतील आ. म. समाज.

४ क्रिश्चन लोकांच्या सहवासांत राहणें कां बरोबर नाही हें मला कळत नाही. या देशांत क्रिश्चन नाहीत असे लोक फार विरळा. पाण्यांत राहावयाचें झालें तर तेथें कोरडी जमीन कोठून मिळणार? क्वचित् एकादें मातीचें छिखळ असलें तरी तेंही भिजलेलेंच असावयाचें. ज्याला समुद्रांतच उडी टाकावयाची त्यानें थंडीला भिण्यांत काय अर्थ आहे? एक मात्र भय तें हेंच कीं क्रिश्चन धर्म स्वीकारणें. तें करण्यास मला हिंदुस्थानांत पुष्कळ क्रिश्चन लोकांनीं उपदेश केलेला आहे. मनुष्याचे मनाचा कांहीं निश्चय नाही असें जर आहे तर त्याला हिंदुस्थान काय आणि इंग्लंड काय? आतां मीं ज्या क्रिश्चन लोकांच्या सहवासांत आहे त्यांच्या एथें असणें या मंडळीच्या क्रिश्चनांवांचून दुसऱ्या पुष्कळ मंडळीच्या क्रिश्चन पात्र्यांस बरें वाटत नाही हें मला त्यांनीं

नीट उघड करून सांगितलें. (आपण हें ध्यानांत ठेविलें प. हें-
जे कीं हिंदुस्थानांत जसा एका हिंदुधर्मांत शैव, शाक्त, वैष्णव,
तांत्रिकादि मतभेद असतो तसा एका क्रिश्चन धर्मांतही
रोमन क्याथोलिक, प्रोटेस्टंट, ग्रीक चर्च, चर्च आफ् इंग्लंड,
चर्च आफ् स्काटलंड, चर्च आफ् जर्मनी, मेथडिस्ट, युनिटे-
रियन, वगैरे पुष्कळ मतभेद आहेत. या मतांमधील लोक
एकमेकांचा बराच मत्सर करितात. शैवाला पाहिला ह्यणजे
वैष्णवानें सचैल स्नान करण्याची जशी हिंदुस्थानांत चाल आहे
तशीच सदहू मतानुयायांचीही चाल असती. पण हा मुख्य
पडला थंड. एथें घटकोघटकां सचैल स्नान केलें कीं सर्दी हो-
ऊन आयुष्य असतांनाच येशूख्रिस्तासमोर जाऊन “जजमेंट डे”
येईतोपर्यंत तिष्ठत बसावें लागेल ह्यणून या शहाण्या लोकांनीं
ती चाल पाडली नसावी. वर सांगितल्याप्रमाणें वेगळ्या वेगळ्या
मतांचे पाद्री आणि पाद्रीणी यांनीं जेव्हां मला या मंडळीशीं संब-
ध न ठेवण्याविषयीं आणि त्यांच्या समाजांत जाऊन न राहण्यावि-
षयीं उपदेश केला तेव्हां मी मुकाय्यानें त्यांचीं बोलणीं ऐकून
मनांत ह्मटलें, “ मित्रांनो, मला तुम्ही सर्वच सारखे आहां. कोणी
लांबकोणी आंखूड, कोणी पांढरे कोणी तांबडे, कोणी लड्डु काणी
वाळके, इतकाच काय तो भेद. पाहूं गेलें असतां सगळे एका
लांकडापासून झालेले एका माळेचेच मणी. मी इकडे येण्या-
च्या आदल्या दिवशीं रात्रीं एका पाद्री साहेबांनीं येऊन मला
इकडे आणि विशेषकरून, या मंडळींत न येण्याविषयीं पुष्कळ

समजाऊन सांगितले. परंतु माझी सर्व तयारी झालेली होती आणि माझा निश्चय कांहीं केल्या फिरेना. शेवटीं त्यांचे उपाय थकले तेव्हां साहेब मनांतल्या मनात रागावले आणि मला ह्मणाले, "पाहा बाई, तुम्ही आतां आमचें मत घेतल्यावांचून जात आहां; तुम्हांला तिकडची बोली येत नाही; तुमच्याजवळ पुष्कळसा पैसाही नाही; अशा स्थितींत तुमच्यावर जर तेथे कांहीं वाईट प्रसंग आला तर आम्ही कांहीं साहाय्य करणार नाहीं. कारण तुम्ही आमचें ऐकत नाहीं." वास्तविक असें ह्मणण्याचा त्यांस कांहीं अधिकार नव्हता; कारण मी कधीं कोणत्याही प्रकारचें साहाय्य त्यांच्यापाशीं मागितलें नव्हतें. असा तरी मी त्यांस उत्तर दिलें, "अहो साहेब, तुम्ही मला साह्य केलें नाहीं ह्मणून काय झालें? माझा ईश्वर मला साह्य करील. मनुष्याच्यानें मनुष्याचें तारण किंवा मारण करवत नाहीं. जें मनुष्य वाघाच्या तोंडांत आहे तें दुसऱ्याला वाघापासून कसे वांचवील?" (सदरहू साहेबांनीं जसें निष्कारण झटले तसेंच माझ्या देशवांधवांजवळ इकडे येण्याबद्दल मी साह्य मागितलें तर ते मला ह्मणतील या भयास्तव मी कोणाचेंही साह्य मागितलें नाहीं. कारण मी सर्वांच्या मता विरुद्ध इकडे निघून आले हें उघडच आहे.)

९. इंग्लंडच काय पण याच्यापेक्षां सहस्रपट चैनबाजीच्या मुलखांत गेलें तरी ज्याला जें करावयाचें नाही, ते त्याच्यानें कधींच करवणार नाहीं. चैनीला तरुण आणि वृद्ध असा वि-

चार नसतो. आमच्या देशांत अनुद्धिन्नश्मश्रु असे पुष्कळ राजासारखे श्रीमंत संन्यासी होऊन गेले आहेत. आणि उद्यां ज्यांच्या शरीराची स्मशानांत क्रव्यादाग्नींत आहुति पडणार, जे “ अंगंगलितंपलितंमुंडं दशनविहीनंजातंतुंडं, वृद्धोयातिगृही-
त्वादंडं ” या प्रकारचे सशक्त आणि तरुण असे हजारों वृद्ध ८।९ वर्षांच्या मुलीशीं लग्न करून आपले अग्निहोत्र कायम ठे-
वितात.* रणांत गेल्यावांचून शूराची परीक्षा होत नाही. अ-
भाववैराग्याला वैरागी अशी संज्ञा देतां येत नाही. एकादा पदार्थ आपल्याला मिळत नाही ह्मणून त्यावर आपली इच्छा नाही असें दाखविणें किंवा तो नाही ह्मणून आपल्याला तो आवड-
त नाही ह्मणणें हें शुद्ध ढोंग होय. मला या चैनबाजीच्या मुलखांतच माझ्या मनाची परीक्षा करावयाची आहे. असो.

६ या देशाची मला माहिती नसली आणि एथें पुष्कळ लबाड लोक असले तरी मला त्यांची काय भीति ? एथें सर्वच ह्मणजे लबाड आहेत असें नाही. मी ज्या स्त्रियांच्या समाजांत

* दुसऱ्या बाजीरावांनीं ६० वर्षांच्या वयांत अंध झाल्यावर आग्निहोत्र कायम ठेवण्याकरितां एका २।१० वर्षांच्या मुलीशीं लग्न केले होते. या बाई-
साहेब हल्ली नेपाळांत आहेत. कदाळ आमच्या हिंदस्थानांतील बायकांचें !! बाजीरावसाहेब आमच्या जातीचे राजे असून नात्यानें माझे भावसे होते. तरी ते आपले ह्मणून त्यांचे दुर्गुण माझे आवडते नाहींत. ०

थोड्याच दिवसांमागे एका ६५ वर्षांच्या गृहस्थानें एका ११ वर्षांच्या मुलीच्या बापाला ३०,००० रु. देऊन तिच्याशीं लग्न लावले हें आपल्यास माहित असेलच, असे पुण्यात्मे आमच्या देशांत हजारों आहेत.

राहते त्या सर्व स्त्रिया मोठमोठ्या संभावित आणि श्रीमंत घराण्यांतील असून विशेषकरून धर्मार्थ सर्व सोडून संन्यासिनी झालेल्या अशा आहेत. या घरांत मोठ्या सभ्य पुरुषासही राहण्याची सक्त मनाई आहे. मग लबाड त्रायका किंवा पुरुष यांचा एथे प्रवेश कोठून होणार ? शिवाय पुष्कळ संभावित गृहस्थ व स्त्रिया यांचे एथे येणे जाणे आहे. दुसरे लोक ज्यांनी हा समाज पाहिला नाही किंवा ज्यांस याची योग्यता कळत नाही ते काही ह्मणोत परंतु मला या वायांची सभ्य रीति आणि पवित्र आचरण फार आवडते.

७ इंग्लंडातील वैभवानें डोळे दिपून आपल्या जन्मभूमीचा विसर पडणे हें मनुष्यस्वभावाच्या विरुद्ध आहे. आपली आई गरीब असून ह्यातारी आहे ह्मणून तिला टाकून (किंवा लाथ मारून) दुसऱ्या श्रीमंत, तरुण आणि सुस्वरूप बाईला आईप्रमाणें सन्मान देणारे मनुष्य मनुष्यरूपी राक्षस असें ह्मटले पाहिजे. अथवा भर्तृहरीनें ह्मटल्याप्रमाणें ' ते के न जानीमहे ' ते कोण हें (त्यांस काय ह्मणावे हें) आह्मांस माहित नाही. इंग्लंडांत येऊन इकडच्या वैभवानें डोळे दिपून आपल्या जन्मभूमीला तुच्छ मानणारे नरपिशाच आमच्या दुर्दैवी मातेच्या पोटीं पुष्कळ उपजले आहेत यांत संशय नाही. मरंतु हल्लीं तर मला असें वाटते कीं, माझ्या आईवरची माझी प्रीति कमी होईल अशी पिशाचप्रकृति अद्यापि माझ्यांत शिरली नाही. आणि ईश्वरकृपेनें तसें न होवो !

८ मिसेस फासेट, मिस म्यानिंग् वगैरे बायांच्या समोर व्याख्यानें देण्याकरितांच माझे या देशांत येणे आहे असा ज्यांचा समज झाला त्यांस माझे एवढेंच उत्तर कीं तो दिवस येण्यास अद्यापि ७८ वर्षे विलंब आहे. तेवढ्यांत मीं कदाचित् त्यांच्याशीं बोलूं शकेन असें होण्याचा संभव आहे. आणि जरी तसा दिवस आला तरी त्यांच्या मनांत जेवढा उद्देश आला तेवढाच माझा उद्देश नाही. माझा त्याहीपेक्षां मोठा उद्देश एकही अक्षर न बोलतां सिद्धीस जाईल, आणि तो जावो अशी माझी ईश्वरापाशीं प्रार्थना आहे. मला मिसेस फासेट पुढें बोलण्याची गरजच लागणार नाही.

९ मी जेव्हां कोणतें तरी ठिकाण पहावयास जाईन त्यावेळेसच त्याचा इतिहास मीं शिकेन अशी माझी आशा आहे. घरांत बसून इतिहास तोंडपाठ केल्यानें जेवढें ज्ञान होणार त्यापेक्षां प्रत्यक्ष पाहिल्याचें ज्ञान जास्ती आहे असें माझ्या अल्पबुद्धीला वाटतें. वयोवृद्ध झाल्यावर मनुष्यांत वजन वाढणे हें अचल मिचल बाईला पाहिल्यानें कोणासही खरें वाटण्याजोगें आहे. एक दिवस सदरहू बाई आणि मी गाडींत बसून फिरावयास गेलों होतो तेव्हां त्या गाडींत बसतांक्षणींच गाडी आतां मोडते कीं काय असें मला भय पडलें होतें ! परंतु ईश्वरकृपेनें तसें झालें नाही ! पण वजन वाढण्याला ज्ञान जितकें कारणीभूत आहे तितकें वयोवृद्धीक्य आहे असें ह्मणणें सर्वांशीं खरें ठरत नाही. पुण्यांत रस्त्यांतून पायीं फिरणाऱ्या वामनरावांचें

वय ६५ वर्षापेक्षांही जास्त आहे, परंतु त्यांची प्रकृति पाहिल्यास त्रेतायुगांतील रामानुचर हनुमान् मरून हे कलियुगांत वामनराव झाले आहेत असें वाटल्यावांचून राहात नाहीं.

१०. माझा वैद्यकी शिकण्याचा इरादा आहे. परंतु हिंदुस्थानांत राहून ४ वर्षांनीं म्याट्रिक्युलेशन परीक्षा देऊनही एथें वैद्यकी शिकण्यांत तिचा कांहीं एक उपयोग झाला नसता. कारण हिंदुस्थानांत बी. ए. परीक्षेपर्यंत अभ्यास केला तरी लंडन युनिव्हर्सिटींत पुनः म्याट्रिक्युलेशन परीक्षा दिल्यावांचून एथील मेडिकल कॉलेजांत प्रवेश होत नाहीं असा कायदा झालेला आहे. हिंदुस्थानांत राहून मद्रास मेडिकल कॉलेजांत शिकवें तर मला माझ्या देशभगिनींच्या उपयोगी पडण्यास जितकें ज्ञान पाहिजे तितकें मद्रासेंत होत नाहीं. एथें वैद्यकी शिकून कानांचे वैद्य, दातांचे वैद्य, पोटाचे वैद्य, ह्मणून ओरडत, चूर्णे, अर्क वगैरे देत फिरण्याचाच केवळ माझा इरादा नाहीं. माझा उद्देश त्यापेक्षांही मोठा आहे. लंडन युनिव्हर्सिटीची म्याट्रिक्युलेशन परीक्षा हिंदुस्थानांतील म्याट्रिक्युलेशन परीक्षेपेक्षां सुलभ आहे. एथें राहून ती परीक्षा १। किंवा २ वर्षांनीं मीं देऊं शकेन अशी मला उमेद आहे. परंतु हिंदुस्थानांत राहून ४ वर्षांनींही मला ही परीक्षा देण्याची शक्ति आली नसती. या देशांत हिंदुस्थानापेक्षां अभ्यास जास्ती वेळ करतां येतो, कारण हा मुलूख थंड असल्यानें सतत १२ तास मेहनत केली तरी फारसा थकवा येत नाहीं. परंतु

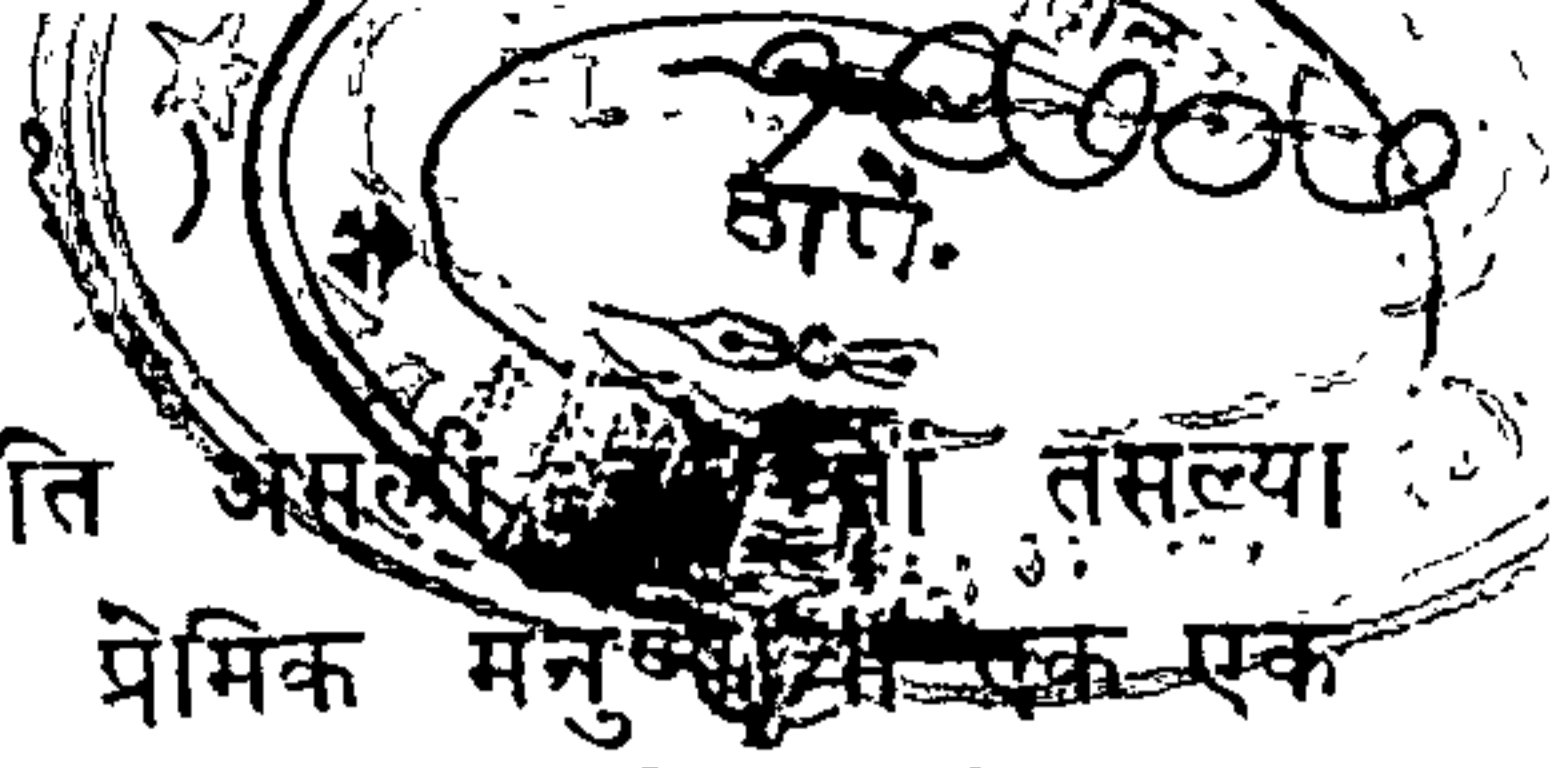
अशी मेहनत हिंदुस्थानासारख्या उष्ण मुलखांत माझ्यासारख्या मनुष्याच्यानें कदापि व्हावयाची नाही. आणि एथें पाहून सवळून जितकें लवकर ज्ञान होतें तितकें हिंदुस्थानांत होण्यास साधनें फार थोडीं आहेत. हें मला हिंदुस्थानांत असतांना कित्येक अनुभवी मित्रांनीं सांगितलें होतें आणि आतां तर स्वतःच्या अनुभवावरूनच समजलें. असो.

मला ज्या ज्या कारणांनीं हल्लींच या देशांत यावेसें वाटलें तीं मीं अनुक्रमानें आपल्यास कळविलीं. हीं सर्व अगदीं विनचूक असतील असें माझे ह्मणणें नाही. कारण मनुष्याचें ज्ञान कधींच भ्रमरहित असावयाचें नाही. माझ्या पुष्कळ मित्रांनीं मला सुचविलें होतें कीं हिंदुस्थानांत राहून एकीकडे ख्रियांच्या सुधारणेबद्दल होईल तितका प्रयत्न करावा आणि दुसरीकडे आपला अभ्यासही चालू ठेवावा. परंतु मनुष्यप्रकृतीला तशांतून माझ्या प्रकृतीला दोन कामें एकदम करण्याचें सामर्थ्य नाही. दोन्ही एकदम करूं गेलें असतां एकही नीट व्हावयाचें नाही असा माझा समज आहे. मीं मुंबईहून निघण्याच्या पूर्वी आपण आणि दुसऱ्याही कित्येक माझ्या मित्रांनीं आणि मैत्रिणींनीं मला माझा वेत रहित करण्याविषयीं पत्रें लिहिलीं होतीं परंतु मला त्यावेळेस सवड नसल्यानें मला कोणकोणत्या कारणांवरून इकडे यावेसें वाटलें हें लिहून कळवितां आलें नाही. ह्मणून मला फार वाईट वाटतें. तरी या पत्राच्या द्वारे त्या सर्व पत्रांचीं उत्तरे आपल्यास पोहोचतील.

आतां ज्यांस असें वाटलें होतें कीं ' माझ्या देशवांधवांवर माझा विश्वास नाहीं आणि ख्रिश्चन लोकच कायते माझे हितकर्ते असें मी समजतें ' त्यांस माझे प्रेमपूर्वक असें सांगणें आहे कीं—प्रियवांधव, मी आपल्या देशवांधवांवर विश्वास ठेवीत नाहीं असें ह्मणण्यास तुहांस कांहीं एक कारण नाहीं. इंग्लंडांत जर तुम्ही अथवा तुमच्यासारखे दुसरे कोणी असते तर माझी प्रीति कोणावर जास्त आहे हें त्यांस समजलें असतें. माझे हितकर्ते ख्रिश्चन लोकच काय पण सर्व माझे मित्र माझे हितकर्ते आहेत असें मला वाटतें. ज्या मनुष्याचा हितकर्ता सर्वसमर्थ ईश्वर आहे त्याचें हित करण्याची कोणाला बुद्धि होणार नाहीं ! मीं कोणाशीं शत्रुभावानें वागत नाहीं तेव्हां मला कोणी शत्रु होणार नाहीं. मीं अविश्वासिनी नव्हे. माझा कोणावर अविश्वास नाहीं. कोणाचें खरें रूप झांकून राहात नाहीं हें तुहांला माहीत आहे.

मीं ज्या दिवशीं मुंबईहून रवाना झालें त्या दिवशीं माझे पुष्कळ देशवांधव आणि भागिनी मला भेटण्याकरितां आलीं होतीं, आणि कांहीं मंडळी तर आगबोटीवर पोहोंचविण्याकरितां आली होती. माझे एकाएकीं निघणें झालें ह्मणून मला सवड नसल्यानें माझ्या पुष्कळ मित्रांची भेट घेतां आली नाहीं याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. माझ्या जन्मभूमीचा आणि देशबंधु व भागिनींचा दीर्घवियोग होतेवेळेस मला परम दुःख व्हावें हें तर स्वाभाविकच आहे. परंतु माझ्या-

करितां ज्या कित्येक निःस्वार्थ प्रेमिकबंधु भगिनींच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा-वाहिल्या त्या निरंतर माझ्या ध्यानांत आहेत. त्यावेळेस त्या मनुष्यांस पाहून मला फारच दुःख झालें खरें, परंतु आतां त्याच दुःखांतून एक अननुभूतपूर्व आणि अनिर्वचनीय सुख उत्पन्न होत आहे, हें वाक्य ऐकून तुम्हांला कदाचित् खरें वाटणार नाहीं. कारण तुम्हांला असा अनुभव नाहीं. वर प्रस्तावनेत जें मीं लिहिलें आहे त्याचा संबंध एथें आणून लावा ह्मणजे हें वाक्य चांगलें जुळेल. मानुषहृदय फार हलकें असतें. तसें तें माझेही आहे. मला वाटत होतें, या जगांत माझ्यावर खरी प्रीति करणारीं मनुष्ये फार कमी आहेत. कारण मीं कांहीं कोणाच्या उपयोगीं पडत नाहीं. मग लोकांची प्रीति माझ्यावर कशावरून असणार ? बरें, 'जर कोणी तुझ्यावर प्रीति करित नसलें तर तुला तरी कशाला तिची आशा बाळगिली पाहिजे ? ' असें मी आपल्यालाच विचारीत होतें त्याचें उत्तर हेंच येत होतें कीं 'कशाला ती आशा पाहिजे हें मला सांगतां येत नाहीं. आपण लोकांवर प्रीति करून लोकांपासून प्रीति मिळण्याची इच्छा करणें हा मनुष्याचा (दुसऱ्या कोणाचा नसला तर नसो पण माझा) स्वभाव आहे, आणि स्वभावाला औषध नाहीं.' मला जेव्हां त्या निष्कारण मित्रांची आठवण होते तेव्हां खरोखरच अनिर्वचनीय सुख होतें. या जगांत कांहीं एक स्वार्थ आणि संबंध नसतांना लोकांवर ज्यांची प्रीति असते तेच धन्य आणि तेच सुखी.

मनुष्यांमध्ये कोठें जर देवजाति असली तर ती तसल्या मनुष्यांसच देव झणते. तशा प्रेमिक मनुष्यांचा एक एक अश्रुबिंदु ज्यास निर्मल प्रेमाची किंमत समजते असें मनुष्य स्वर्गसुखाच्या विनिमयानेही घेण्यास मार्गें सरणार नाही. कारण तीं रत्नें अमोलिक होत. अशा निर्मल प्रेमविगलितहृदय मनुष्यांच्या अश्रुरत्नमाला ज्याला मिळतात ते मनुष्य किती सुखी आणि भाग्यशाली ! आहा ! जगांत सर्वांच्या भाग्यांत हें सुख असत नाहीं ह्मणूनच लोक दुःखी असतात, नाहीं बरे ? हिंदुस्थानांतून आपल्या देशबंधु आणि भगिनींशीं वियुक्त होऊन दीर्घ प्रवासास निघणें अशा प्रकारचें दुःख जर देवाच्या हृदयेनें माझ्यावर आलें नसतें तर सदरहू सुख मला कोठून आणि कसें मिळालें असतें ? ह्मणूनच मीं देवाची प्रार्थना करितें—“ विपदः संतुनः शश्वत् तत्र तत्र जगत्पते ! ” रत्नाकरांतून पहिल्यानें हालाहल विष निघून मग सर्वसंजीवनकारी अमृत निघालें होतें अशी दंतकथा आहे. परंतु माझ्या आयुष्यांत पुष्कळ वेळां ही कथा मीं प्रत्यक्ष पाहिली. तुझींही हें ध्यानांत ठेवा कीं विषाच्या मागून अमृत येतें. सर्व दुःखी मनुष्ये एवढ्याच आशेवर आपलें जीवन धारण करतात. ही आशा जर त्यांच्या हृदयांत जागरूक नसती तर त्यांच्यानें या दुःखमय जगांत क्षणभर सुद्धां राहावले नसतें.

तुझीं आणि दुसरीही माझी मित्रमंडळी जी मला आगबोटीवर पोहोचविण्याकरितां आली होती ती परत होडींत

वसून किनाऱ्यावर चाललां आणि एक मित्र होडींत वसून मला भेटण्याकरितां आगबोटीच्या अगदीं जवळ येऊन पोहोचले होते इतकेंच नव्हे पण त्यांनीं आगबोटीच्या शिडीवर पायही ठेविला होता; पण इतक्यांत आगबोट चालू झाली. अर्थात्च त्यांस तेथून परत जावें लागलें. माझी दृष्टि पोहोचली तोंपर्यंत मी परत जाणाऱ्या माझ्या मित्रमंडळींस डोळे भरून पाहून घेतलें. सुमारे दोन तास पर्यंत समुद्रांतून माझ्या प्रिय जन्मभूमीचा किनारा दिसत होता तोंपर्यंत मीं डेकावर उभी राहून अनिमेषदृष्टीनें त्याच्याकडे पाहत होतें. त्या वेळेस माझ्या मनांत किती प्रकारच्या कल्पना येत होत्या ह्मणून सांगूं ! असा मनांतिल हजारो भावनांचा एकच घोंटाळा कधींच झालेला मला आठवत नाही. त्या वेळेस मीं जशा अनंत-कल्लोलमालाभीषण समुद्रांत आगबोटीवर होतें तसाच एक समुद्र माझ्या हृदयांत खवळला होता. त्यांत किती तरंग वर येत होते आणि परस्परांशीं झुंजून पुनः त्या अनंत सागर-गर्भांत कोठल्या कोठें लीन होऊन जात होते तें मला सांगतां येत नाही.

जेव्हां भारतभूमि दिसेनाशी झाली तेव्हां तिला शेवटला नमस्कार करून मीं आपल्या आगबोटीतील तळघरांत गेलें. त्या क्वाबिनांत एकावर एक अशीं ओळीनें एकंदर ६ आंथरुणें असून खोली अगदीं लहान होती. त्या सहा अंथरुणांचा अर्थ तेथें साहा मनुष्ये निजावयाचीं, परंतु तेवढ्याशा खोलींत जर

साहज मनुष्ये असतीं तर खरोखरच आह्लांला फार चास झाला असता. त्या आगबोटींत लोकांची बरीच गर्दी होती, परंतु दुसरीं सर्व माणसें युरोपियन पडलीं आणि आह्लां हिंदुस्थानच्या " नेटिळ्ह." आमचा वारा लागला तर त्यांस विटाळ होईल या भयानें कोणी युरोपियन बाया आमच्या खोलींत राहावयास आल्या नाहींत. ही पुष्कळ युरोपियनांची नेटिवांविषयीं मत्सरबुद्धि त्यावेळीं आमच्या फार पथ्यास पडली. ईश्वराच्या सृष्टींत विषाच्या अंकुराची सृष्टि सुद्धां निरर्थक होत नाहीं. तिजपासून जगाला कांहीं तरी उपयोग आहेच. तेव्हां त्या खोलींत भी, माझी मैत्रीण आनंदीबाई भगत आणि माझी मुलगी या तिघींचें एकाधिपत्य झालें. खोलींत एकच लहानशी खिडकी होती तिच्यावाटे बराच वारा येत असे, परंतु आह्लां आगबोटीच्या ज्या बाजूला होतों त्या बाजूकडून वारा वाहात नव्हता ह्मणून तो आह्लांस जितका पाहिजे होता तितका मिळत नसे. खोली चोहोंकडून बंद असल्यानें दिवसास आणि विशेषकरून रात्रीं अतिशय उकाडा होत होता. आह्लां तांबडा समुद्र पार होऊन सुएझच्या कालव्यांत पोहोंचे तोंपर्यंत या समुद्रप्रवासांत ग्रीष्मकालीं हिंदुस्थानांतील मारवाड किंवा मद्रास इलाख्यांत जितकी उष्णता असते त्यापेक्षांही जास्त आहे असें मला वाटलें. परंतु हें माझे अनुमान कितपत खरें होतें तें मला माहित नाहीं. आगबोटींत आमच्या जेवणाखाणाची तजवीज इतर लोकांपेक्षां निराळी होती, ह्मणजे ए-

का खानसाम्यास ९।६ रूपये देऊन आह्मीं आमची तजवीज करून देण्याकरितां आपल्या तैनातींत ठेविला होता, तो दररोज आमच्या खोलींतच आह्माला वाढून आणून देत असे. स्वतः स्वयंपाक करून घेण्याची तजवीज झाली असती. परंतु आगबोटींतील खलाशांच्या स्वयंपाकघरावांचून दुसरें स्वयंपाक करून घेण्यास ठिकाण नव्हतें. त्या ठिकाणीं चोहोंकडे अमंगळ देखावा पाहून माझ्यानें तें जावनेना सुद्धां, मग स्वयंपाक करण्याची गोष्ट दूरच राहिली. वर सांगितलेला मनुष्य आह्माला जें आणून देत होता त्याचा आह्मीं डोळे झांकून स्वीकार करीत होतो. आणि त्या अगाध समुद्रांत देवानें एवढें अन्न दिलें याबद्दल त्याचे फार फार उपकार मानीत होतो. खाण्याचे पदार्थ ह्मटले तर शिजविलेले सगळाले बटाटे, भात, पात्र, जाम (एका प्रकारच्या इंग्रजी फळाचा मुरंबा), मीठ, वाटलेली मोहोरी, मिऱ्याची पूड, आणि मुलीकरितां कांडेन्सड् मिल्क (गोठवून तयार केलेलें दूध टिनाच्या डब्यांत बंद करून ठेवितात आणि लागेल तेव्हां त्यांतून एक दोन चमचे वाटीभर ऊन पाण्यांत कालवून मुलांस पाजतात आणि मोठीं मनुष्येही चाहाबरोबर त्याचा उपयोग करितात) इतके पदार्थ मिळत होते. या शिवाय आमच्या बरोबर आह्मी करून घेतलेलें आंब्याचें लोणचें, आणि माझ्या एका मित्रानें आपल्या घरून लिंबाचें लोणचें दिलें होतें त्यांच्या योगानें आमच्या जेवणाला बरेंच

साधिन होत असे. परंतु युरोपियनांच्या चालीचा अर्धपक्क पुरो-
डाश (अर्धा शिजलेला भात) जेवण्याची आह्यांला संवय नव्हती
हें एक, आणि आमच्या चालीच्या भाज्या, वरण, कढी वगैरे
नसतां स्वयंभू अन्नब्रह्मसेवनानें आमची तृप्ति होईना अथवा
आमच्यानें पोटभर जेववेना हें दुसरें, या दोन कारणांमुळे आ-
गवोटींत २७ दिवस आह्यांला अर्धवट उपवासांत काढावे ला-
गले. या प्रसंगीं मला माझ्या हिंदुस्थानांतील प्रवासांत नुसत्या
पाण्यावर सुद्धां भूक ताहान भागविण्याची संवय होती, त्या-
मुळे फारसें कठिण गेलें नाहीं. परंतु माझी मैत्रीण या पूर्वी क-
धीं वरावाहेर निघालेली नव्हती; तिला पराकाष्ठेचे कष्ट सोसावे
लागले. आमच्या खोली समोरच इतर प्रवासी लोकांचें
जेवण्याचें ठिकाण होतें. तेथें ते जेवणास ज्यावेळीं
बसत त्यावेळीं मासे, मांस आणि इतर त्यांच्या खाण्याचे
पदार्थांच्या दुर्गंधीमुळे (मलाच ती दुर्गंधि वाटत होती परंतु
भोजनकरी मनुष्यांच्या नाकांस ती फार सुगंधि वाटत
असेल यांत कांहीं संशय नाहीं !) त्यावेळेस माझ्या नाकाला
गंधग्रहणशक्ति नसती तर बरें झालें असतें असें वाटत
होतें. हा माझा समुद्रांतील पहिलाच प्रवास नव्हे. या पूर्वी माझे
वडील असतां दोन तीनदां मंगळूरापासून मुंबई, मुंबईहून द्वार-
का आणि तेथून परत मुंबईपर्यंत इतका माझा समुद्रप्रवास
झालेला होता, त्यामुळे असो किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कार-
णाचें असो, ज्यावेळेस मला समुद्रांतील आजार झाला नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं फार उष्णतेच्या योगानें दोनदां उलटी झाली होती आणि मधून मधून थोडें थोडें डोकेंही फिरूं लागलें होतें. परंतु आनंदीबाई आणि दुसरीं पुष्कळ मनुष्यें फारच आजारी झालीं होतीं.

बुखारा आगत्रोटीवर हिंदुस्थानांतील माणसें काय तीं भाहीं तिघी, एक माझे धर्मबंधु बाबू बंक बिहारी शर्मा, आणि एक पारशी तरुण गृहस्थ एवढींच होतों. आम्ही कधीं कधीं सकाळीं किंवा संध्याकाळीं डेकाच्या एका बाजूवर जमून नानाप्रकारच्या गोष्टी सांगत बसत होतों. युरोपियन समाजाशीं आमचा कांहीं संबंध नसणें हें स्वाभाविकच आहे. परंतु एक ह्यातारा युरोपियन सभ्य गृहस्थ आमच्याशीं फार ममता-ळूपणानें वागत असे. हा गृहस्थ मंचेस्टर (हें ठिकाण हिंदुस्थानच्या लोकांना चांगलेंच माहित आहे) शहरांतील एक व्यापारी होता. तरुण वयांत व्यापारामध्यें पुष्कळ पैसा मिळवून या वृद्ध वयांत आतां त्यानें व्यापार करणें सोडून दिलें आहे. तो आपल्या घरांत निश्चितपणें बसून आपल्या राहिलेल्या आयुष्याचा काळ सुखांत घालविणार आहे; परंतु याचें सुख आळशीपणानें अंधरुणावर पडून झोंपा काढण्याचें नव्हे. तो आज १९ महिन्यांपासून प्रवास करीत सगळ्या पृथ्वीची प्रदक्षिणा करून आला. या प्रवासांत त्याला सुमारे १००० पौंड खर्च करावा लागला असें एकदां त्यानें मला सांगितलें. तो जितक्या ठिकाणीं गेला तितक्या ठिकाणांची

माहिती मिळवून ती त्याने आपल्या स्मरणवर्हीत (राम राम ! एथे नोटबुकांत असे लिहावयाचे होते, कारण ' स्मरणवही ' हा शब्द आमच्या केसरीजनकांस पसंत नाही. पण या लेखणीपुढे माझे काय चालणार ?) लिहून घेतली आहे आणि प्रसिद्ध प्रसिद्ध ठिकाणच्या देखाव्यांचीं चित्रे (फोटोग्राफ) सर्व मिळून सुमारे सात हजार त्याने विकृत घेतलीं आहेत. त्यांपैकीं सुमारे १६० हिंदुस्थानांतील देखाव्यांचीं चित्रे त्याने मला दाखविलीं तीं फार मनोरंजक आणि हुबेहूब उतरलेलीं होती. त्यांपैकीं पुष्कळ ठिकाणे मी पाहिलेलीं आहेत. त्यांच्या नांवांचे अर्थ आणि त्यांचा इतिहास यांची मला जेवढी माहिती होती तेवढी त्याने विचारून घेतली. या वृद्ध गृहस्थाचा किता आमच्या देशांतील विलासप्रिय आळशी श्रीमंत लोकांनीं जर वळविला तर किती बरे लाभ होईल ? परंतु हिंदुस्थानाचे नशीब सध्यां निजलेलें आहे; तेव्हां तेथील मनुष्यांस आळस टाकण्याची बुद्धि कशानें होणार ? असो. त्या गृहस्थाला हिंदुस्थानांतील कोणतीही बोली येत नव्हती आणि मीं तर इंग्रजींत अरण्यपंडिता ! मग काय पाहोवें ? आमचीं परस्परांचीं जेव्हां बोलणीं चालत तेव्हां जवळ कोणी युरोपियन मनुष्ये नसत ह्मणून बरे होत होते; नाहीं तर माझे बोलणे ऐकून त्यांच्याने पोटा धरून हसल्यावांचून राहावले नसतें ! तो गृहस्थ बोले तेव्हे मला समजत असे परंतु बरोबर उत्तर देतां येत नसे कारण यापूर्वीं मला इंग्रजी बोलण्याचा मुळींच

अभ्यास नव्हता. कांहीं शब्द व कांहीं संज्ञा मिळून कसा तरी तो माझा आशय समजून घेत असे.

मुंबईहून निघाल्या नंतर २७ दिवसांत ४१९ ठिकाणीं मात्र आह्याला भूमीचें दर्शन झालें. एरवीं खालीं अगाध समुद्र आणि वरतीं अनंत आकाश आमच्या नजरेस पडत होते. संध्याकाळच्या वेळेस आम्हीं जेव्हां डेकावर बसत होतो तेव्हां समुद्राची आणि आकाशाची अपूर्व व अनिर्वचनीय शोभा आणि महत्व पाहून माझ्या मनांत किती प्रकारचे विचार येत असत हे सांगतां येत नाहीं. एकीकडे सूर्य अस्ताला जात आहे, त्याची सायंकालीन कोमल प्रभा अनंत नील नभोमंडलांत जिकडे तिकडे—विशेषेंकरून पश्चिमेकडे—पसरलेल्या पिंजलेल्या शुभ्र कापसाच्या ढिगासारख्या मेघराशींवर प्रतिबिंबित होऊन, आमच्या पुराणांतील काल्पनिक सुवर्णगिरि मेरूचीं शृंगें चोंहोंकडे समुद्रांतून आपलीं डोकीं उचलून आकाशाचें चुंबन घेत आहेत कीं काय अशी भ्रंति होत असे. किंवा समुद्रोदरांत कल्पिलेली कृष्णाची सुवर्ण द्वारका * अथवा

* मी लहान होते तेव्हां आमचे वडील सुमारे १०/११ महिनेपर्यंत कच्छाजवळ असलेल्या द्वारकेत समुद्रकिनाऱ्यावर राहिले होते. तेथे कधीं कधीं संध्याकाळच्या वेळेस समुद्रकिनाऱ्यावरील शुभ्र वाळवंटावर आम्ही फिरावयास जात होतो आहा ! ते किती सुखाचे दिवस होते ! तसे दिवस या जन्मांत पुनः घावयाचे नाहींत. माझ्या बालकत्वभावाला अनुसरून मी त्या वाळवंटावर किती कवळा, शिपल्या, दगड, धाडें गोळा करून ओटींत भरून घरीं नेत असें, आणि सला त्यावेळेस किती आनंद होई झणून

रावणाची लंका माझ्या समोर आहे कीं काय असे वाटत असे. सूर्यास्त झाल्यानंतर बंगाल्यांतील पडदपोशी स्त्रिया जशा हळूच पडदा पलीकडे सारून लोकांस भीत भीत खिडक्यांतून डोकावून पाहातात आणि पुनः झटककर घरांत आपले तोंड लपवितात, त्याप्रमाणे वायुवेगाच्या परवश होऊन आकाशांतून इकडे तिकडे फिरणाऱ्या मेघरूपी पडद्यांच्या अंतराळांतून एका पाठीमागून एक अशा पुष्कळ तारका गगनसौधावरून (उंच र अथवा राजवाडा)

सांगू! त्यावेळेस आतां सारखे माझे उठले समुद्राची किंवा आकाशाची शोभा पहाण्यांत गुंतून नव्हते. माझी आईवापें, बहिण आणि भाऊ हीं सर्व जण एकीकडे गोष्टी सांगत फिरत असत आणि मी त्यांच्या पुढें आणि मागे घोंटाळत दगड, धोंडे, काय हातीं लागेल तें वाळवंटांतून गोळा करीत असें. मला वाटे, माझी आईवापें आणि बहिण भावंडे फार अरसिक आहेत. कां ? तर माझ्यासारखी तींही शंख शिंपल्या, दगड धोंडे गोळा करीत नाहींत ह्मणून !!!

एक दिवस द्वारकेतील पंड्यांनीं (तीर्थपुरोहित) अशी गप्प उठविली कीं आज कपिलाषष्ठी आहे. या योगास आज संध्याकाळीं कृष्णाची समुद्रांत बुडून राहिलेली सोन्याची द्वारका भक्तजनांस दर्शन देण्याकरितां वर येणार आहे. तेव्हां ज्यांस तिचे दर्शन घ्यावयाचें असेल त्यांनीं समुद्रतीरावर यावे. त्याप्रमाणे द्वारकेत समुद्र किनाऱ्यावर हजारो भक्तमंडळी जमली. आझींही द्वारकादर्शनलालसेच्या परवश होऊन तेथें गेलों. थोडक्या वेळानेंच पश्चिम गगनप्रांतीं दिननाथ अस्तास जाऊं लागले आणि त्यांची स्वर्णप्रभा वर सांगितल्याप्रमाणे मेघराशांवर पसरून त्या अत्यंत शोभायमान होऊं लागल्या. पंड्यांनीं तिकडे बोट दाखऊन आझाला ह्मटलें, “ ही पाहा सोन्याची द्वारका. ” हे ऐकून पुष्कळ भाविक लोकांनीं भक्तिपूर्वक द्वारकेला उद्देशून नमस्कार केले! त्या पर्वणींत पंड्यांनीं आपल्या पिशव्या चांगल्या भरून घेतल्या!!

आमच्याकडे डोकावीत असत, आणि पुनः मेघांच्या आड आपले तोंड लपवीत असत. एखाद्या वेळेस आकाश निरभ्र असले ह्यणजे असंख्य नक्षत्रे दिसू लागत त्या वेळेस यमुनेच्या नील जलप्रवाहांत भक्तांनीं वाहिलेलीं शुभ्र जुईचीं पुष्पे चोहोंकडे पसरलेलीं आहेत कीं काय असे वाटत असे. आणि त्यावेळेस चंद्रोदय झाला असला तर त्या शोभेला पारावारच नसे. खालून अगाध समुद्राचा विस्तीर्ण वर्तुळाकार एक भाग आणि वर स्वच्छ नभोमंडलाचा वर्तुळाकार दुसरा भाग असे दोन्ही जुळलेले दिसत असून त्यांत मोत्यांसारख्या चोहोंकडे पसरलेल्या तारका जशा आकाशांत, तशींच त्यांचीं प्रतिबिंबे समुद्रजलांत दिसत असून मला असा भ्रम होई कीं, हा आकाश आणि समुद्र अशा दोन भागांनीं जुळलेला एक अति विस्तीर्ण मोत्यांचा शिंपला आहे. आणि याच्या मध्ये हीं पसरलेलीं मोत्ये आणि शिंपल्याच्या आंतील झळकदार दोन्ही वाजू मला दिसत आहेत ! चंद्रप्रभेत समुद्रांतील उसळणाऱ्या कळोळांकडे पाहिलें ह्यणजे समुद्राचें पाणी पातळ झालेल्या चांदीप्रमाणें पांढरें व झळकदार दिसत असे. खवळलेल्या समुद्रांतील कळोळांच्या परस्पर संघर्षणानें उद्भवलेल्या फास्फरस नांवाचे अग्नीच्या ठिणग्या जेव्हां झळकत तेव्हां आमच्या पूर्व-कर्वींनीं कल्पिलेल्या वडवाग्नीचें प्रकारांतरानें दर्शन होत असे. अशा त्या अगाध समुद्रामध्ये अविश्रांत कळोळध्वनि ऐकून मध्यरात्री मीं झोंपेंतून जागी होऊन खिडकींतून डोकावून स-

मुद्राकडे पाहात असं. आगबोटीतील सर्व मनुष्ये निजल्याने चोहोंकडे सामसूम, खोलींत अंधेर, (रात्रीं दाहा वाजल्यावर कथाविनांत दिवा ठेवण्याची मनाई असते) पुढें मार्गे जिकडे पाहवें तिकडे समुद्र, अशा वेळेस मनुष्याच्या मनाची स्थिति जशी असावी तशीच माझी असत होती. ह्या वेळेस माझ्या मनांत या अनंत जगाला सृष्ट करणाऱ्या ईश्वराचें महत्व, आपल्या नश्वर परमाणुमात्र वैभवाच्या अहंकारांत गुंग असणाऱ्या मनुष्याचें क्षुद्रत्व, माझी हल्लींची स्थिति, माझ्या आयुष्यांत जें जें घडून आलें त्यांपैकीं मुख्य मुख्य सुखाच्या आणि दुःखाच्या गोष्टी, मी आतां आपला देश सोडून कशासाठीं इतक्या दूरदेशीं जात आहे, पुढें मी काय करणार, कोणत्या रीतीनें मी आपल्या मातृभूमीची सेवा करावी, आणि कदाचित् दैवयोगानें हें जहाज समुद्रांत बुडालें तर माझे सर्व मनोरथ एका क्षणांत कसे बुडून जातील, इत्यादि गोष्टींचा एकसारखा विचार चालत असे. असो.

एप्रिल महिन्याच्या २६ व्या तारखेस दोनप्रहरीं सुमारे १२ वर २ वाजतां आम्हीं ' एडन ' बंदरास पोहोचलों. एडन हा गांव अरब देशाच्या नैर्ऋत्येस समुद्र किनाऱ्यावर असून चोहोंकडे उंच उंच पर्वतांनीं वेष्टित आहे. या पर्वतांवर किंवा त्याच्या आसपास झाडपाला गवत कांहीं एक नाहीं. चोहोंकडे काळसर खडक, उंच उंच डोंगरांच्या टेकड्या आणि पुढें समुद्र असा एडनचा देखावा आहे. हा देखावा म-

नाला संतोषप्रद नाही, तरी साहा दिवसांत कोठें एखाद्या मातीच्या डिखळा एवढी सुद्धा जमीन ज्यांच्या दृष्टीस पडली नव्हती त्या आह्लांस तो देखावा पाहून फार आनंद झाला. एडनाचे डोंगर दुरून दिसूं लागताक्षणींच बंदर केव्हां येईल ह्मणून उत्कंठित मनानें आह्मीं सर्व उभीं राहून वरती माना करून पाहूं लागलों. बंदरांत आगबोट नांगरताक्षणींच आह्मीं एका लहान होडींत बसून किनाऱ्यावर गेलों. तेथें एक गाडी करून एडन गांव पाहाण्याकरितां गेलों. या गांवांत सगळीं एक मजली धाब्याचीं घरे आहेत. तेथील वस्ती अरब, काफ्री, आणि व्यापाराच्या संबधानें हिंदुस्थानांतून व दुसऱ्याही कित्येक देशांतून आलेल्या लोकांची आहे. गांवाच्या चौहोंकडे डोंगर असल्यानें तें गांव एका मोठ्या किल्ल्यांत आहे असें वाटतें. शिवाय गांवाच्या भोंवतीं गांवकुसूंही आहे. उष्णता अतिशय, पाण्याचें दुर्भिक्ष, चौहोंकडे रुक्ष जमीन, असा तेथील सर्व प्रकार आहे. तेथें पाहाण्याजोगें ठिकाण एकच आहे. तें हें कीं दोन उंच पर्वतांच्या टेकड्यांमध्ये पावसाचें पाणी धरून सांठविण्याकरितां एकावर एक अशीं मोठीं मोठीं १० टांकीं बांधलेलीं आहेत. यांच्या योगानें तेथील लोकांस बराच पाण्याचा पुरवठा होत असेल. तेथें एक दोन विहिरी आहेत त्या अतिशय खोल आहेत. तेथें खालच्या बाजूला कांहीं रानटी आणि समुद्राच्या बालवंटांत उगवणारीं झाडे लाऊन एक लहानसा बाग केलेला आहे. तेथें मनुष्यें हवा खाण्यास जाऊत.

आमच्या देशांत तसलीं झाडे कोणी तरी ' उगीच केर कशा-
 ला पाहिजे ?' ह्मणून उपटून टाकिलीं असतीं. परंतु एडनांत तीं
 झाडे वांचविण्याकरितां किती प्रयत्न आहे ! चोहोंकडे कोणी
 झाडाला हात लाऊं नये ह्मणून पाहारे बसविलेले आहेत.
 ठिकठिकाणीं काळ्या फळ्यांवर मोठमोठाल्या अक्षरांनीं—“झा-
 डांचीं पानें कोणी तोडल्यास त्याला शिक्षा होईल ” असें
 इंग्रजींत लिहिलें आहे. ठीकच आहे. एका कवीनें ह्मटलें
 होतें “ निरस्तपादपे देशे एरंडोपि द्रुमायते. ” एडनासारख्या
 ठिकाणीं तो बाग नंदनवनापेक्षां किंवा कलकत्यांतील ' इडन
 गार्डन ' नांवाच्या बागेपेक्षांही जास्ती योग्यतेचा आहे, यांत
 कांहीं संशय नाही ! परंतु तशा ठिकाणींही डोंगराच्या दरींत
 एका ठिकाणीं आमच्या कविगुरु कालिदासाच्या आवडत्या
 ' शिरीष ' पुष्पाचें झाड पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटलें. हें
 झाड फुललेल्या शिरीष पुष्पांनीं अगदीं भरलें होतें. पंजाबांत
 आणि आसामांत मीं हीं झाडे पुष्कळ पाहिलीं होतीं. पुष्कळ
 दिवसांनीं हें झाड पाहून मला फार आनंद झाला. मीं माझ्या
 मनाला ह्मटलें ' एडनाच्या मरुभूमींतही शिरीषाचीं फुले फुललीं
 आहेत, तशीं कधीं कधीं दुःखांत सुखें उद्भवतात.' असो. एड-
 नांत ६ तास आगबोट राहिली होती. तेथून रवाना झाल्या-
 वर मी महिन्याच्या १ ल्या तारखेस आमची आगबोट सुएझ
 एथें पोहोंचली. तेथून ब्रिटिशीच्या रस्त्यानें फ्रान्सामधून पारिस
 वगैरे शहरें पाहूं जाणारीं मनुष्यें आगगाडीच्या रस्त्यानें गेलीं.

आह्माला बुखारा आगबोट सोडून दुसऱ्या " कैसर-ई-हिंद " नांवाच्या आगबोटींत यावे लागले. ही आगबोट पहिल्या आगबोटीपेक्षां पुष्कळ मोठी असून कलकत्याहून आली होती. तिच्यांत मनुष्यांची फार दाटी होती. क्याबिनामध्ये मनुष्यांस राहाण्याची जागा कशी तरी मिळाली. तेथे आमच्याकरितां एकही सेकंड क्लासचे क्याबिन रिकामे नव्हते ह्मणून आह्माला एका फर्स्टक्लासच्या क्याबिनांत जागा मिळाली. त्यांत मात्र दुसऱ्या ठिकाणीं फार दाटी होती ह्मणून एक बार्ड आणि तिची मुलगी राहावयास आल्या. ती बार्ड होती हिंदुस्थानांतलीच परंतु ती ख्रिश्चन असून तिची रीतभात सगळी युरोपियनांसारखी होती ह्मणून तिला आह्मां नेटिवांचा वारा सोसत नसे. तरी करते काय विचारी? निरुपायास्तवच ती आमच्या शेजारीं राहावयास आली होती. त्यामुळे आह्मांला आणि तिलाही वराच त्रास सोसावा लागला. सुएझ गांव समुद्रतीरावरून सुमारे २ मैल आहे. या ठिकाणची गोदी वगैरे ठिकाणे पाहण्याजोगीं आहेत. सुएझमध्ये घोडे किंवा गाड्या कांहीं नाहींत. तेथे सर्व लोक मोठमोठाल्या गाढवांवर बसून फिरतात. तेथे गाढवेच घोड्यांच्या जागीं आहेत. आमच्या आगबोटींतील पुष्कळ मोठमोठाले साहेब आणि मडमा गाढवांवर बसून सुएझ पाहून आलीं. हिंदुस्थानांत कोणाची फजीती कराय्याची असली तर गाढवावर बसून धिंड काढण्याची चाल होती. परंतु सुएझमध्ये मनुष्ये मोठ्या हौशीनें गाढवांवर स्वारी करि-

तात ! आम्हीही त्या सुखाचा अनुभव घेण्यांत विमुख झालो नाही ! सुएझ गांव फारसे मोठे नाही. तेथे सर्व इजिप्शियन लोकांची वस्ती आहे. वायका रस्त्यांत फिरतात परंतु त्यांचे डोळे मात्र उघडे असतात बाकी सर्व तोंड बुरख्याने झांकलेले असते. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आम्ही तेथून निघालो आणि संध्याकाळपर्यंत सुएझच्या कालव्यांत चालून भूमध्य-समुद्रांत आमची आगबोट येऊन पोहोचली. सुएझचा कालवा दोन मोठाल्या आगबोटी एकदम जाऊ शकतात इतका रुंद आहे. भूमध्यसमुद्रांत आल्या नंतर सर्व क्याबिनांतील खिडक्या बंद केल्या; कारण समुद्राच्या लाटा फार वर पर्यंत येऊ लागल्या. खिडक्या बंद केल्या तरी मधून मधून एक एकदां आह्मांला समुद्रस्नान होत असे. आरबी आणि तांबड्या समुद्रापेक्षां भूमध्य समुद्रांत आगबोट फार हालत होती. तेथूनच थंडीचा प्रारंभ झाला. आह्मीं सुती कापडांचे पोषाग सोडून लोंकरीच्या कापडांचे पोषाग घेतले.

सुएझ एथेंच थोडा थोडा थंडीचा आरंभ झाला होता, परंतु तेथेंच लोंकरीचीं वस्त्रे घेण्याची कांहीं गरज लागली नाही.

तुम्ही जर राबिन्सन क्रूसोची गोष्ट वाचली असेल तर आतां आमची स्वरूपे कशी आहेत हे बऱ्याच अंशाने तुमच्या ध्यानांत घेण्याजोगे आहे. राबिन्सन क्रूसो याने वस्त्रांच्या अभावामुळे आपल्याला कातड्याचे चमत्कारिक पोषाग करून घेतले होते तसे आमचे पोषाग कातड्याचे नाहीत परंतु च-

मत्कारिकपणाविषयीं त्याच्यापेक्षांही बोटभर जास्ती आहेत ह्याटले तरी चालेल. या थंड देशांत आल्यावर आमच्यानें पुरता स्वदेशी पोषाग ठेवत नाहीं तरी आमच्या हृदयांत स्वदेशाभिमान सतत जागृत आहे, आणि इकडे थंडी तर आम्हांला आपल्या हुकमांत वागवूं पाहाते. अशा उभय संकटाच्या प्रसंगीं त्रिशंकु राजा जसा न वर न खालीं असा अधांतरीं उभा होता ह्याणून दंतकथा आहे तशीच आमची स्थिति आहे. अर्धी लोंकरीचीं कापडे व अर्धी सुताचीं कापडे मिळून आमचे पोषाग बनतात. पायांत मोजे असल्यावांचून एक घटकाभर सुद्धां राहाण्याचा उपाय नाहीं. इकडच्या देशचे हे उन्हाळ्याचे दिवस आहेत. तरी आमचे माघ महिन्यांत प्रयागांत जितकी थंडी पडते तितकी थंडी आहे. या दिवसांत आम्हीं दक्षणी जोडेच वापरतो. परंतु थंडीच्या दिवसांत जेव्हां बर्फ पडते तेव्हां आम्हांला जानुदन्न (गुड्यांपर्यंत लांब) बूट अवश्य वापरले पाहिजेत. घरांत किंवा बाहेर जोड्यांवांचून चालण्याचा उपाय नाहीं. जर थोडा वेळपर्यंत मोजे आणि जोडे काढून चालले तर पाय जमिनीवर आहेत कीं पायांवर जमीन आहे हें भान राहात नाहीं ! याच कारणामुळे इंग्रज लोकांच्या पायांत रात्रंदिवस जोडे असतात. अगदीं गरीब मनुष्याच्यानें सुद्धां जोड्यांवांचून राहात नाहीं. एक वेळ पोटाला नसले तर पुरवले परंतु अंगावर लोंकरीचीं कापडे आणि पायांत जोडे हीं अवश्य असलींच पाहिजेत. भूक सोसण्यापेक्षां इकडची थंडी सोसणें कठिण आहे.

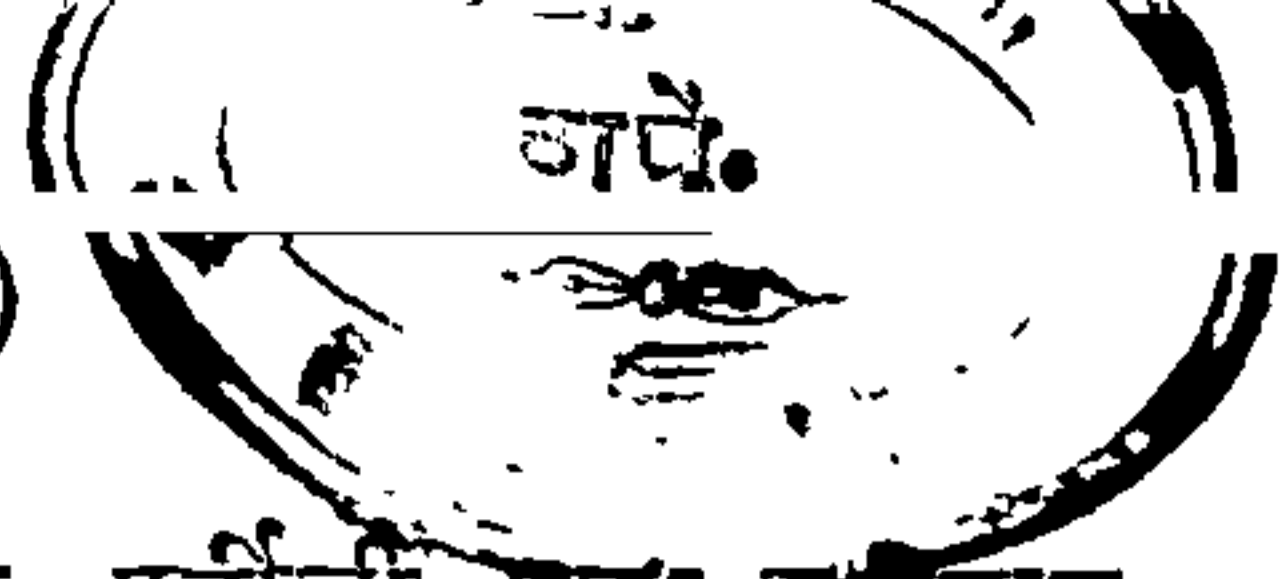
मे महिन्याच्या ६ व्या तारखेस सकाळीं आह्मीं माल्टा द्वी-
पांत पोहोचलों. सुमारे दहा वाजण्याच्या वेळेस आह्मीं माल्टा
शहर पाहावयास गेलों. माझ्या जन्मांत युरोपांतील शहर काय
तें हेंच पहिलें पाहाण्यांत आलें. तें शहर फार सुवक आणि
मोठें आहे. रस्ते फार स्वच्छ आणि कोठेंही गडबड नाही.
बाजारांतून हजारों मनुष्ये जातात येतात परंतु गाड्यांच्या
चाक्रांचा जो आवाज होतो त्याहून दुसरा आवाज कोठें ऐकूं
येत नाही. आमच्या देशांत बाजारामध्ये जशा नानारंगांच्या
पगड्या दिसतात तसें या देशांत नाही. सगळ्यांचे पोषाख
काळे, टोप्या काळ्या, त्या काळ्या पोषाखांमधून त्यांचे हात
आणि तोंड एवढीं बाहेर दिसतात. आह्मीं त्या शहरांत गेलों
तेव्हां सगळीं माणसें आमच्याकडे टक लाऊन पाहूं लागलीं.
त्यांना वाटलें असेल, हे पाहण्या कापडानें वेष्टिलेले नवीन
पदार्थ कोणत्या प्रदर्शनाकरितां कोणीं एथें पाठविले आहेत
कोणास ठाऊक ! आह्मीं हिंदुस्थानांत होतो तेव्हां कांहीं युरोपि-
यन स्त्रियांनीं आणि युरोपियन चालींचा पोषाक क-
रण्यां नेटिव ख्रिश्चन बायांनीं आह्मांला सांगितलें
होतें कीं, “ तुह्मांला युरोपांत आपल्या चालींचा पोषाख करून
बाहेर जातां येणार नाहीं. आणि जर तुह्मीं तसें कराल तर र-
स्त्यांत पोरें तुमच्या पाठीमागे लागून टाळ्या पिटतील.” प-
रंतु आह्मांला त्या बायांसारखे मणभर वजनाचे गाऊन (झगे)
कसे उचलणार ? तशांत मीं पडलें निरामिष भुकी (मांस न खा-

णारी.) माझ्या अंगांत गाऊन उचलण्यापुरतें बळ नाहीं ह्मणून थंडीच्या निवारणार्थ कांहीं लोंकरीचीं कापडे अंगावर घालून वरून माझी चादर घेऊनच मीं तें शहर पाहावयास गेलें. तेथें सर्व मनुष्ये आमच्याकडे टकमकां पाहूं लागलीं आणि मुलें व कांहीं मोठीं माणसेंही आमचे विलक्षण पोषाख पाहून गालांत-ल्यागालांत हसूं लागलीं खरीं ; परंतु कोणी टाळ्या पिटव्या नाहीत. हा देश सभ्य देश आहे, ह्मणून कोणीं कोणाला उघड रीतीनें हंसण्याची आणि रस्त्यांतून जात असतां कुचेष्टा करण्याची चाल एथें नाहीं.

माल्टा द्वीप आतां इंग्लिश लोकांच्या ताब्यांत आहे. तेथें इंग्लिश गव्हर्नर राहातो. तेथील लोक माल्टी नांवाची भाषा बोलतात. ती भाषा कांहींशी आरबी भाषेसारखी आहे. तेथील लोकांस ' माल्टिज् ' असें ह्मणतात. परंतु त्यांचे आकार आणि चाली रीति इंग्लिश लोकांसारख्याच आहेत. पुरुषांचे आणि स्त्रियांचे पोषाख सर्व इंग्रजांसारखेच असतात. परंतु बायका टोपी न घालतां डोकीवर खिश्चन सन्यासिनी (नन्स) जसें एक काळें कापड घेतात तशाच प्रकारचें पण आकृतींत कांहींसें विलक्षण असें काळें कापड डोकीवर घेतात. आम्हां तेथील गव्हर्नरचा बंगला पाहिला. त्यापैकीं दोन मोठे मोठे भव्य दिवाणखाने पाहाण्यासारखे होले. त्यापैकीं एक दिवाणखाना सुमारे ५।६ शें वर्षांपूर्वीं माल्टी लोक जीं चिलखतें आंगांत घालून लढत होते आणि त्यावेळेस

जीं शस्त्रें वापरीत होते त्यांनीं भरलेला आहे. तीं चिलखतें
 आणि शस्त्रें सर्व लोखंडी व पोलादी असून फार मोठालीं आ-
 हेत. तीं साधारण मनुष्याच्यानें उचलवणार देखील नाहींत.
 अशीं जड कवचें अंगावर घालून रणांत लढणारे लोक केव
 ढाले राक्षस असतील कोण जाणे ! तेथें एक 'जायंट' (फार
 मोठा मनुष्य) झटलेल्या मनुष्याचें चिलखत पाहिलें तें फा-
 रच मोठें होतें. त्याच्या डोकीची टोपीच ३७ पौंड (सुमा-
 रें १८॥ शेर) वजनाची आहे. यावरून चिलखताचें वजन
 आणि तें व ती टोपी अंगावर घालणाऱ्या शूर मनुष्याचें व-
 ल कित्ती असेल याचें अनुमान करावें. सदरहू मनुष्य स्पानि-
 यार्द (स्पेन देशांतला) असून तो माल्टी सेनेचा अध्यक्ष हो-
 ता असें ऐकिलें. त्याच दिवाणखान्यांत एके ठिकाणीं सुमारे
 साहाशें वर्षांमागें केलेलीं कित्येक मातीचीं भांडीं आहेत.
 त्यांवर केलेली फार सुंदर नक्षी आणि त्यांतील रंग अद्यापि
 नवीन असल्यासारखीं दिसतात. दुसरा दिवाणखाना पाहिला
 तोही मोठा विस्तीर्ण आहे. त्या दिवाणखान्याच्या सर्व भिंती
 कशीदा काढलेल्या मनोहर पडद्यांनीं आच्छादित आहेत.
 त्या पडद्यांवर अमेरिकेंतील रम्य अरण्यें, असभ्य इंडियन
 लोक, हवशी लोक, हत्ती, घोडे, व पुष्कळ जातीचीं पांखरें
 यांचीं चित्रें व इतर बेलबुडी अशीं हुबेहूब काढलीं आहेत
 कीं, तीं दुरून पाहिलीं तर हा कशीदा काढलेला आहे असें
 कोणासही वाटावयाचें नाहीं. हा कशीदा सुमारे दोनशें वर्षां

मागंचा आहे असें तेथील एका माहितगार मनुष्यानें सांगितलें. तेथून पुढें आह्मीं एक रोमन क्याथोलिक मताचे ख्रिस्ती लोकांचें देऊळ पाहाण्यास गेलों. तेथें धर्माचार्यांनीं (पाद्री लोकांनीं) बसण्याचीं पुष्कळ आसनें आहेत. तीं एका लहानशा कोठडीप्रमाणें असून लांकडाचीं असतात. त्यांमध्ये खुर्चीसारखी बसण्याची जागा असून त्यांच्या दोहों बाजूंस लांकडी फळ्यांच्या भिंतीला लहान लहान जाळीच्या खिडक्या असतात. त्यांमधून बाहेरील बाजूंस गुडघे टेंकून मनुष्ये आपलीं सर्व पापें आंत बसलेल्या धर्माचार्यांच्या कानांत सांगून त्यांच्या द्वारे परमेश्वरापाशीं क्षमा मागतात. तेव्हां रोमन क्याथोलिक आचार्य ज्यास मंक ह्मणतात तो देवाची प्रार्थना करून त्या मनुष्यांस त्यांच्या सर्व पापांची क्षमा झाली असें सांगतो. ते त्याचें वचन मिळालें ह्मणजे आपल्यास परलोकीं दंड होण्याचें भय नाहीं असा रोमन क्याथोलिक मताच्या लोकांचा समज आहे. त्यांच्यांतिल मंक लोक मेले ह्मणजे साधारण लोकांप्रमाणें त्यांचीं शरीरें जमिनींत पुरीत नाहींत. तीं उन्हांत पुष्कळ दिवस वाळवून एका सुरक्षित जाग्यांत ठेवतात. अशा प्रकारचीं पुष्कळ शवें आह्मीं सदरहू देवळाच्या तळघरांत पाहिलीं. तीं उंच उंच कोनाड्यांमधून उभीं करून ठेवलीं होतीं. त्यांपैकीं कित्येक शवें पुष्कळ वर्षां मागचीं होतीं. त्या देवळांत चोहोंकडे मेरी, योसेफ, आणि ख्रिस्त यांच्या निरनिराळ्या अवस्थाप्रदर्शक पुष्कळ मूर्ती होत्या. रोमन क्याथोलिक लोक

इतर मूर्तिपूजकांप्रमाणें ख्रिस्ताच्या मूर्तीची पूजा करतात. इतर मूर्तिपूजकांत आणि त्यांच्यांत भेद इतकाच कीं ते लोक, ख्रिस्त आणि मेरी या दोघांच्याच मूर्तीची पूजा करतात आणि इतर अनंत देवतांच्या मूर्ती करून पूजितात. माल्टा द्वीपांतील लोक बहुतकरून सर्व रोमन क्याथोलिक मताचे आहेत. ते लोक फार उद्योगी आहेत तरी भीक मागणारेही तेथें पुष्कळ आहेत. चौहोंकडे व्यापाराचा भर दिसतो. माल्टा शहराच्या सभोंवतीं फार मजबूत आणि सुंदर किल्ला आहे. हें शहर केवळ युद्धोपयोगी रीतीचेंच बांधिलें आहे तरी त्यांत इतर सोई नाहींत असें नाहीं. तेथील लोक पूर्वकाळीं मोठे शूर होते. प्राचीनकाळच्या पुष्कळ युद्धांच्या संबंधानें हें शहर आणि द्वीप इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. या शहराची रमणीयता, स्वच्छता व जिकडे तिकडे लोकांची टापटीप वगैरे पाहून आह्मांस फार संतोष झाला. या द्वीपाच्या किनाऱ्यावर आमची आगबोट दहा तास उभी होती.

या पुढें चार दिवसांनीं जिब्राल्टर शहर लागलें. तें शहर पाहाण्यास जाण्यापुरता वेळ नव्हता ह्मणून आह्मीं तें पाहावयास गेलों नाहीं. तरी तें शहर समुद्रकांठापासून डोंगराच्या वरच्या वाजूपर्यंत एकावर एक अशा घरांच्या रांगांनीं रमणीय करून वसविलेलें आहे. ह्मणून आगबोटींतून आह्मीं त्याची रचना पाहिली. शहरा सभोंवतीं मोठा मजबूत किल्ला असून मधून मधून पुष्कळ बगीचे असल्या कारणानें तें अ-

त्यंत शोभायमान दिसतें. तें स्पेन देशांतील एक प्रख्यात शहर आहे. तेथें झालेल्या मोठमोठाल्या युद्धांच्या संबधानें इतिहासांतही त्याची ख्याति आहे. तेथें आगबोट सुमारे चार तास उभी होती. तेथून निघून जिब्राल्टरची सामुद्रधुनी रात्रीं पार उतरून आर्ही अटलांटिक महासागरांत आलों. दुसऱ्या दिवशीं विस्केच्या उपसागरांत आमच्या आगबोटीचा प्रवेश झाला. या उपसागरांत समुद्राचें प्रशांत गंभीर रूप नव्हतें. तेथें त्यावेळेस स्वारी बरीच खवळलेली होती. विस्केच्या उपसागर पार होण्यास आह्माला दोन दिवस आणि एक रात्र लागली. लाटांच्या उसळण्याबरोबर रात्रंदिवस आमची आगबोट एकदां आकाश आणि एकदां पाताळ पाहात होती. आगबोटीच्या डेकावरपर्यंत समुद्राच्या लाटा उसळून वर उभ्या राहिलेल्या मनुष्यांस स्नान घालीत होत्या. आगबोटीच्या पुढल्या बाजूस डेकावर खलाशांवांचून दुसरें कोणी जात नवतें. बहुतकरून जहाजांतील सर्व मनुष्यें त्या भयंकर हालण्यानें आजारी होऊन आपआपल्या खोल्यांत निजून राहिलीं होती. दोन दिवसपर्यंत आमच्यानें खोलीच्या बाहेर निघवले नहीं. आगबोट हाले तेव्हां आम्ही आपआपल्या आंथरूणावरून कोसळून एकमेकांच्या अंगावर आदळतो कीं काय असें वाटत असे. खोलींत सुद्धां आमच्यानें उभें राहाववेना. उठून बसलों तर आगबोटीच्या हालण्यानें आमचीं डोकीं भिंतीशीं आपटत.

मे महिन्याच्या तेराव्या तारखेस एक बंदर लागलें. तेथून

पुष्कळ मनुष्ये उतरून रेलवे मार्गाने लंडन शहरास आणि निरनिराळ्या ठिकाणी जेथे ज्यांस जावयाचें होतें तेथे गेलीं. तेथे समुद्राच्या किनाऱ्यावर एक जबरदस्त किल्ला आणि पुष्कळ आरमारें होतीं. तें ठिकाण फार मनोहर दिसत होतें. त्या भागांतले हे दिवस वसंत आणि ग्रीष्म या दोन ऋतूंतले आहेत तेव्हां एथे स्वाभाविक शोभा अगदीं तरुण वयांत असतां आमच्या दृष्टीस पडत आहे. १६ व्या तारखेस लंडन शहरापासून बरीच दूर एका ठिकाणीं आमची आगबोट थांबली. तेथे सर्व मनुष्ये उतरून रेलमार्गाने लंडन शहरीं आलीं. माझ्या एक सिस्टर मैत्रिणीनें आपल्या भावाला पत्र लिहिलें होतें तें मीं मार्गे सांगितलेल्या बंदराहून डाकेंत रवाना केलें. तें पावतांच तो सभ्य गृहस्थ आह्मांस नेण्याकरितां या ठिकाणीं आला आणि सेंटमेरीज् होमच्या पुष्कळ शाखा लंडनमध्ये आहेत त्यांपैकीं एका घरांतील दोन सिस्टर्सही आह्मांस नेण्याकरितां तेथे आल्या होत्या. आह्मी त्यांच्या बरोबर रेलमार्गाने त्याच दिवशीं लंडन शहरीं पोहोंचलों. तेथे पोहोंचतांच सदरहू गृहस्थ आमचा निरोप घेऊन आपल्या घरीं गेला आणि आह्मीं सिस्टर्स यांच्या बरोबर त्यांच्या घरीं गेलों. तेथे त्यांनीं उत्तम रीतीनें आमचा पाहुणचार केला. बाबू बंक विहारी शर्मा हे रेलवे स्टेशनावरूनच आमचा निरोप घेऊन ज्यां गृहस्थांकडे त्यांस उतरायास जावयाचें होतें तिकडे गेलें. ता. १७ रोजीं मीं एका सिस्टरच्या बरोबर डाकबर

(टेम्स नदीच्या किनाऱ्यावर आगबोटींचा पडाव आहे तेथे पुष्कळ मोठमोठाल्या गोद्या आहेत) आगबोटींत राहिलेले माझे सामान आणावयास गेलें. लंडन शहर फार विस्तीर्ण आहे. मुंबईत जशा शहरांतून फिरण्याकरितां ट्रामगाड्या झाल्या आहेत तशा लंडन शहरांत रेलगाड्या आहेत. घोंड्याच्या गाड्यांस फार भाडे पडते. आम्हीं ज्या ठिकाणीं उतरलों होतो ते ठिकाण लंडन शहराच्या एका टोंकावर आहे. तेथून सुमारे दोन तास पर्यंत रेलगाडीमध्ये वसून आम्हीं लंडन शहरामधून जात होतो. त्यापैकीं एक तास शहराच्या खालीं भुयारांत रेलमार्ग बांधलेला आहे त्यावरून गाडी चालली होती. पुण्याहून मुंबईला जातांना जसे रस्त्यांत बोगदे लागतात तशाच प्रकारचा सदरहू भुयारांतील रस्ता आहे. त्या रस्त्यांतून जातांना अंधेर असतो ह्मणून गाड्यांतून दिवे लावतात. आम्हीं दोघीजणी डाकवर ज्या गोदींत माझे सामान होते तेथे जाऊन सामान घेऊन परत आपल्या विन्हाडीं गेलों. गोदीमध्ये सामानाची झडती घेतात. झडती घेण्याचे कारण इतकेच कां कोणी जकात दिल्यावांचून कैफी पदार्थ बरोबर नेऊं नयेत.

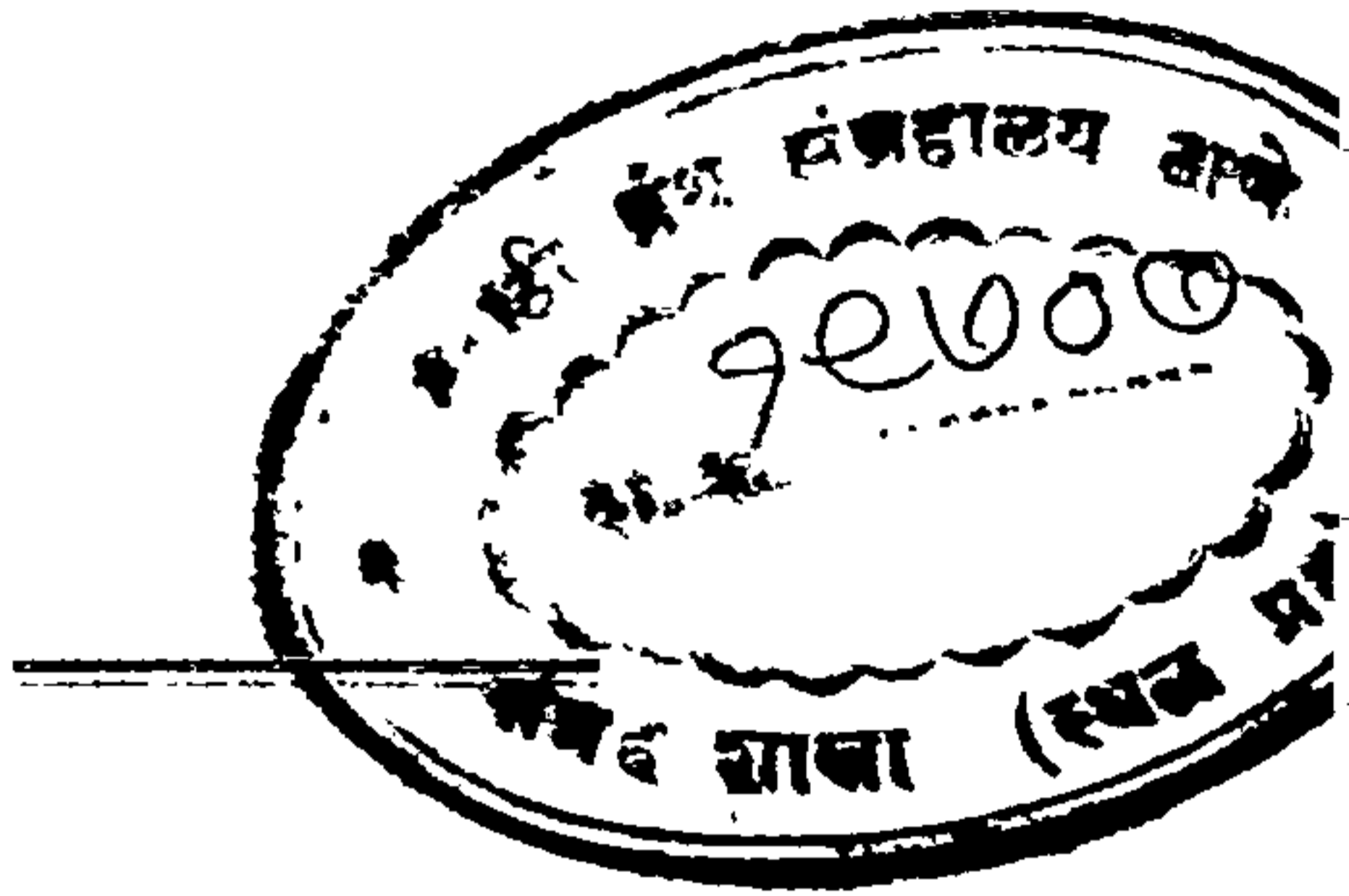
यावेळेस मला लंडन शहरांत राहून तेथील प्रख्यात अशीं ठिकाणें पाहावयास वेळ नव्हता ह्मणून मीं तीं पाहिलीं नाहींत. तरी रस्त्यांतून जातांना पार्लमेंट सभेची आणि लार्ड मेयर जींत राहातो ती अशा दोन भव्य इमारती बघेरून पाहिल्या. टेम्स नदीच्या किनाऱ्यावर एके ठिकाणीं ' क्लिओण-

द्राज्नीडल् ' नांवाचा दगडी खांब इंग्रजांनीं इजीप्त देशांतून आणून लंडन शहरांत उभा केला आहे ह्मणून वर सांगितलें तो आणि दुसऱ्याही पुष्कळ इमारती बाहेरून पाहिल्या. सद्यः मी आपल्या अभ्यासांत निमग्न आहे; ह्मणून मला पुष्कळ ठिकाणीं जाऊन तेथील माहिती आणि या देशाच्या रीतिभातींचीही माहिती आपल्यास देतां येत नाहीं. पुढें कधीं तरी पाहूं. आतां एथील साधारण ज्या गोष्टी मी पहात आहे त्या अशाः—

आजकाल उन्हाळ्याचे दिवस असल्यानें इकडे सर्व ठिकाणीं जमीन, झाडे, वेली, गवत, फुलझाडे वगैरेंच्या हिरव्याचार रंगानें आच्छादित आहे. चोहोंकडे कोठेंही पडित जमीन दिसत नाहीं. एथील मनुष्यांस स्वाभाविक शोभा फार आवडते. आमच्या देशांतही लोकांस बागवगिच्यांची आवड आहे, परंतु दुःखाची गोष्ट एवढीच कीं त्यांस बागांत खरी शोभा आणतां येत नाहीं. एथील मनुष्ये आपल्या बागांस फार जपतात. मोठ्या मोठ्या घराण्यांतील स्त्रिया आणि सुंदर अर्ध्या फुललेल्या गुलाबासारख्या लहान लहान मुली आपल्या बागेंत कोणी झाडांस पाणी घालीत आहेत, कोणी नानाप्रकारचीं फुले वेंचून पुष्पपत्रमिश्रित गुच्छ करीत आहेत, कोणी नुसत्या फुलांकडे आणि झाडांकडे पाहातच आहेत, अशा स्थितींत त्यांस पाहिलें ह्मणजे आमच्या महाभारतांत वर्णिलेले पवित्र ऋषींचे आश्रम आणि त्यांमधून सदरहू प्रकारची वनशोभा

वाढविण्यांत गुंतलेल्या ऋषिपत्न्या आणि ऋषिकन्यांची आठवण झाल्यावांचून राहात नाहीं. एथें 'एल्म' नांवाचे मोठे उंच उंच वृक्ष रस्त्याच्या दोहों वाजूस आणि वागांमधूनही असतात. त्यांची छाया फार दाट आणि थंड असते. त्या वृक्षांत चमत्कार हा कीं ते बुडख्यापासून शेड्यापर्यंत हिरव्याचार पानांनीं आच्छादिलेले असतात. त्या वृक्षांच्या मोठमोठाल्या फांद्या फार उंचावर फुटतात परंतु बुडख्यापासून वर त्या मोठ्या फांद्या फुटतात तेथपर्यंत बारीक बारीक बोटाएवढाल्या फांद्या अगदीं जवळ जवळ बुंधाला फुटलेल्या असून त्या हिरव्याचार पानांनीं गजबजलेल्या असतात. ह्मणून ते वृक्ष खालपासून वरपर्यंत वेलींनीं वेष्टिलेले असल्यासारखे दिसतात. ते आणि दुसरेही पुष्कळ वृक्ष, नानाप्रकारच्या वेली (झाडांवरून पसरलेल्या) आणि अनेक रंगाचीं फुललेलीं फुलें, वगैरेंचा हा मनोहर देखावा पाहून खरोखरच आत्मीं स्वर्गभूमींत आहों कीं काय अशी भ्रंति होते. जमिनीवर उगवलेल्या चारींत सुद्धां पांढरीं आणि पिवळीं अगदीं लहान लहान 'डेजी' नांवाचीं फुलें चोहोंकडे फुललेलीं आहेत. या फुलांची आकृति कांहींशी शेवंतीच्या फुलांसारखी असते. अशा प्रकारचीं रानटी फुलें एथें चोहोंकडे आहेत. रानांत सुद्धां स्वाभाविक शोभेचा अगदीं भर आहे. हा देखावा पाहिला ह्मणजे मला हिमालयांतील आणि ब्रह्मपुत्रनदाच्या किनाऱ्यावर असलेल्या खाशिया व गारो पर्वतांतील वनप्रदेशांची आठवण होते.

असो. या देशांतील कित्येक घराण्यांतील मनुष्ये फारच सभ्य आहेत. तशींच जीं मनुष्ये हलक्या प्रतीचीं असतात त्यांच्या असभ्यपणाचीही कमाल आहे. या देशांतील गृहसंबंधी व्यवस्था कशी असते ती पुढच्या वेळेस मी आपल्याला लिहून कळवीन. आमच्या देशभगिनींनीं ही व्यवस्था अनुकरण करण्याजोगी आहे.

REFBK-0019707

